

De sfinx te Gizeh

De betekenis van een Egyptisch monument
in de Hellenistische en Romeinse periode

Max Caspers, s0835013

BA-scriptie: 1043WY

Begeleider: dr. Versluys

Univ. Leiden, Faculteit der Archeologie

Leiden, 15 December 2011

Inhoudsopgave

Inleiding	2
Hoofdstuk 1: De constructie van de sfinx te Gizeh	5
Paragraaf 1: Het materiaal waaruit de sfinx vervaardigd is.....	5
Paragraaf 2: De datering van de sfinx	6
Paragraaf 3: De oorspronkelijke betekenis van de sfinx	9
Hoofdstuk 2: Restauraties in de Faraonische periode	12
Paragraaf 1: Amenhotep II	13
Paragraaf 2: Toetmosis IV	15
Paragraaf 3: Ramses II	18
Paragraaf 4: De Saitische Periode	20
Paragraaf 5: De betekenis van de sfinx in de Faraonische periode	21
Hoofdstuk 3: Aanpassingen in de Grieks-Romeinse periode.....	23
Paragraaf 1: Adaptatie aan een bestaande sfinxcultus.....	24
Paragraaf 2: Wijzigingen aangebracht bij de temenos	26
Paragraaf 3: Inscripties geplaatst bij de sfinx	32
Paragraaf 4: De betekenis van de sfinx in de Grieks-Romeinse periode.....	37
Conclusie	39
Samenvatting	42
Bibliografie.....	43
Klassieke bronnen	43
Literatuurlijst.....	43
Appendices	45
Appendix 1: Overzicht dynastieën	45
Appendix 2: Overzicht archeologen/egyptologen.....	46

Inleiding

De sfinx te Gizeh ligt ten oosten van de drie welbekende piramides en kijkt heden ten dage uit over Cairo. Het hybride wezen met een mensenhoofd en een leeuwenlichaam, gehouwen uit lokaal gesteente, lijkt in alle kalmte de piramides te bewaken tegen binnendringers. Over deze sfinx is een zee aan boeken geschreven, waarbij de sfinx uit het Faraonisch Egypte veruit de meeste aandacht krijgt. De datering en oorspronkelijke betekenis van de sfinx hebben hierbij voornamelijk centraal gestaan. De periode die echter aanzienlijk minder aandacht heeft gekregen bij het bestuderen van de sfinx, is die van de Grieken en Romeinen. Opvallend is echter dat in deze periode wel ingrijpende aanpassingen zijn gedaan aan de sfinx en zijn omgeving, waarmee ook de cultus rond de sfinx veranderde. Uit de periode van de Romeinse keizer Severus bijvoorbeeld, is een inscriptie bewaard gebleven die melding maakt van werkzaamheden bij de sfinx. Daarnaast is ten tijde van Verus en Aurelius het plaveisel rond de sfinx gerestaureerd. Het grote monumentale beest genoot niet alleen in het Faraonisch Egypte veel aandacht, maar blijktbaar ook in de Hellenistische en Romeinse periode. Archeologische opgravingen hebben immers aangetoond dat er aanzienlijk veel onderhoud door de jaren heen is gepleegd en dat er verscheidene inscripties op en bij de sfinx zijn geplaatst.

Dit roept meteen veel vragen op. Wat was de motivatie voor de Grieken en Romeinen om zich te bemoeien met een ‘inheemse’ cultuur? Gebeurde dit op verzoek van de Egyptenaren of werd het geïnitieerd door deze overzeese overwinnaars? Is er vanuit Egyptisch perspectief interesse getoond in de invloeden die de Grieken en Romeinen met zich meenamen? Hebben we hier te maken met erfgoedbehoud in lange-termijn perspectief, voortgezet door de Grieken en Romeinen? Deze vraagstukken zijn echter, hoewel erg interessant, te groot om hier te behandelen. Ik zal in deze scriptie dus niet proberen antwoord te geven op al deze vragen, maar zal me meer toespitsen op de aanwezige archeologische gegevens. Met deze benadering probeer ik de onderbelichte kant van de sfinx wat op te helderen. Voornamelijk zal ik me in deze scriptie richten op de volgende hoofdvraag; *Wat voor veranderingen zijn er aangebracht op en rond de sfinx, met name door de Grieken en Romeinen, en (hoe) heeft dat uiteindelijk de belevingswaarde van de sfinx veranderd?* Door me te verdiepen in de geschiedenis van opgravingen gedaan bij de sfinx en de resultaten daarvan te analyseren, tracht ik een duidelijk beeld te scheppen van de veranderingen in structuur en betekenis die de sfinx in de loop der jaren heeft ondergaan, met de nadruk op de Grieks-Romeinse periode. Hiermee wil ik bijdragen aan de discussie die zich bezig houdt met cultuuruitwisseling tussen de Grieken/Romeinen en in dit geval de Egyptische beschaving.

Om naar deze hoofdvraag toe te werken zal ik beginnen met het bespreken van de constructie van de sfinx. Om verandering te kunnen constateren moet je immers een begin- en eindpunt hebben. De nadruk van de vele boeken die zijn geschreven over de sfinx in de Egyptische oudheid ligt op de exacte datering en de oorspronkelijke symbolische/religieuze betekenis. Over dat specifieke onderwerp bestaan vandaag de dag nog steeds veel verschillende theorieën. Dat er veel speculatie

plaatsvindt is niet vreemd, gezien ten tijde van de creatie van de sfinx nauwelijks inscripties werden achtergelaten. Archeologisch wetenschappelijk bewijs dat duidelijkheid kan scheppen ontbreekt. Hierdoor wekt deze imposante creatie des te meer vragen op en zijn er vele discussies ontstaan en gaande betreffende symbolische- en religieuze betekenis, datering, de opdrachtgever, etc. In het eerste hoofdstuk zal ik deze discussies samenvatten en uiteenzetten.

Gedurende een overgroot deel van de Egyptische historie is het hybride wezen een belangrijk symbool van het Egyptisch pantheon geweest. Het werd enerzijds gezien als bewaker van de piramides en werd anderzijds geassocieerd met de godheid Hor-em-akhet, een verschijning van de valkgod Horus. Ik spreek hier bewust van een ‘overgroot deel’, omdat de sfinx in de periode van het Oude Rijk, maar ook later, meerdere malen onder het zand bedekt is geraakt en daarmee vaak uit de gedachten van de bevolking. Het beeld, en daarmee vaak zijn verering, is echter meerdere malen hersteld door onder andere Toetmosis IV en Ramses II. Interessant is het daarom om te kijken naar aanpassingen aan en rond de sfinx ná zijn creatie. De farao’s die opdracht hebben gegeven tot restauratie en deze restauraties zelf komen dienstengevolge aan bod in het tweede hoofdstuk, waarbij ik zal kijken of er een verandering optreedt in de perceptie van de sfinx. Hiermee zal ik toewerken naar het centrale derde hoofdstuk, waarin onder andere de eerdergenoemde aanpassingen uit de Grieks-Romeinse periode onder de loep zullen worden genomen. Dit hoofdstuk zal de meeste aandacht krijgen omdat, zoals al eerder beschreven, bij de bestudering van de sfinx de Grieks-Romeinse periode grotendeels buiten beschouwing is gelaten. Dit biedt dus veel kans tot nader onderzoek. Ik ga proberen een duidelijk overzicht te maken van de vondsten die zijn gedaan bij de sfinx en die tegelijk wat zeggen over de aandacht die aan de sfinx is besteed door de Grieken en Romeinen. Gedurende de uiteenzetting van de archeologische vondsten in deze scriptie zal ik constant pogen af te vragen wat er precies is gerestaureerd/aangepast en of dat ons iets kan zeggen over de manier waarop de sfinx werd aanschouwd door de tijd heen. Het uiteindelijke doel is daarmee om een lange-termijn verandering van de perceptie van de sfinx te kunnen constateren, eindigend in de Grieks-Romeinse periode. Ik zal informatie dat ik op deze werkwijze ben tegenkomen laten samenkomen in het laatste hoofdstuk, om daarmee een conclusie te kunnen trekken bij de hoofdvraag van deze scriptie.

De eerste opgravers bij de sfinx, zoals Caviglia en Baraize¹, hebben de grootste ontdekkingen gedaan omdat zij in principe een ‘maagdelijke’ bodem aantroffen. Deze opgravingen vormen een essentieel deel van onze huidige kennis over de sfinx. Ik heb me bij het schrijven van mijn scriptie dus voornamelijk gericht op primaire bronnen als deze, gezien die het minst zijn geïnterpreteerd en ‘gekleurd’ in de afwezigheid van secundaire en tertiaire schrijvers. Door publicaties als deze kritisch te

¹ In de bijlagen heb ik twee overzichten geplaatst. De eerste betreft een chronologisch overzicht van de dynastieën, de tweede een overzicht van de personen die op archeologisch gebied gewerkt hebben bij de sfinx. Dit heb ik gedaan zodat de lezer gemakkelijk terug kan vallen op deze overzichten zodra ik in de tekst refereer naar respectievelijk farao’s en archeologen/egyptologen. Zo zal ik niet in de hoofdstukken zelf deze personen verder specificeren en blijft de scriptie wat overzichtelijker.

bestuderen heb ik geprobeerd de beschikbare archeologische data op een rij te zetten en aan de hand daarvan een overzicht te geven van de aanpassingen/restauraties bij sfinx door de loop van de jaren heen. Het gebrek aan degelijke documentatie maakt dit echter geen gemakkelijke opgave. Caviglia en Baraize hebben enkel korte notities achtergelaten betreffende hun opgravingen, degelijke publicaties om de vondsten te kunnen ‘traceren’ ontbreekt. Specifieke vondsten door archeologen als deze twee zijn dus niet bekend door goede documentatie, maar omdat secundaire schrijvers zoals Birch (1852) en Vyse dit vermelden. Salt bijvoorbeeld, zoals te zien in appendix 2, was toezichthouder op de werkzaamheden van Caviglia en heeft daar enkele aantekeningen bij gemaakt. Deze aantekeningen zijn vervolgens gepubliceerd door Vyse (1840, vol. III). Omdat publicaties van o.a. Caviglia zelf ontbreken heb ik in deze scriptie voor mijn onderzoek terug moeten vallen op secundaire bronnen.²

In deze secundaire werken, zoals die van Birch en Salt, wordt verwezen naar de eerste opgravingen, zonder referenties naar publicaties daarvan. Na uitgebreid zoeken ben ik deze primaire werken ook nergens tegengekomen. Manuelian zegt per e-mail; *“I’m afraid you have hit on one of the big holes in our publication record. Baraize worked at the Sphinx in the mid-1920s, but did not publish anything”*.³ Dit probleem heeft duidelijk veel gevolgen voor mijn onderzoek naar de sfinx, gezien het belangrijk is om zo dicht mogelijk bij de ‘archeologische bron’ te komen voor zo betrouwbaar mogelijke informatie. Voor nu zal ik echter het werk dat in deze scriptie is uiteengezet voornamelijk baseren op secundaire schrijvers die melding maken van graafwerkzaamheden gedaan door onder andere Caviglia en Baraize. Hassan is een archeoloog die veel notities heeft gemaakt van werkzaamheden verricht door Caviglia en Baraize, maar heeft zelf ook degelijke publicaties gedaan van zijn eigen opgravingen. Hassan zal om deze reden dan ook een groot deel uitmaken van mijn uiteenzetting van archeologische vondsten gedaan bij de sfinx te Gizeh.

² Een passage uit Vyse 1840, vol. II geeft duidelijk weer waarom het gebruik van secundaire bronnen indien mogelijk vermeden moet worden. Vyse, die melding heeft gedaan van onder andere zijn en Caviglia’s ondernemingen op het Gizeh plateau, heeft weinig oog gehad voor publicatie van werkzaamheden bij de sfinx zelf. Hij schrijft: *“An account is then given of M. Caviglia’s operations at the Sphinx, to which are added several interesting remarks and quotations from various authors, which I do not think it necessary to insert.”*

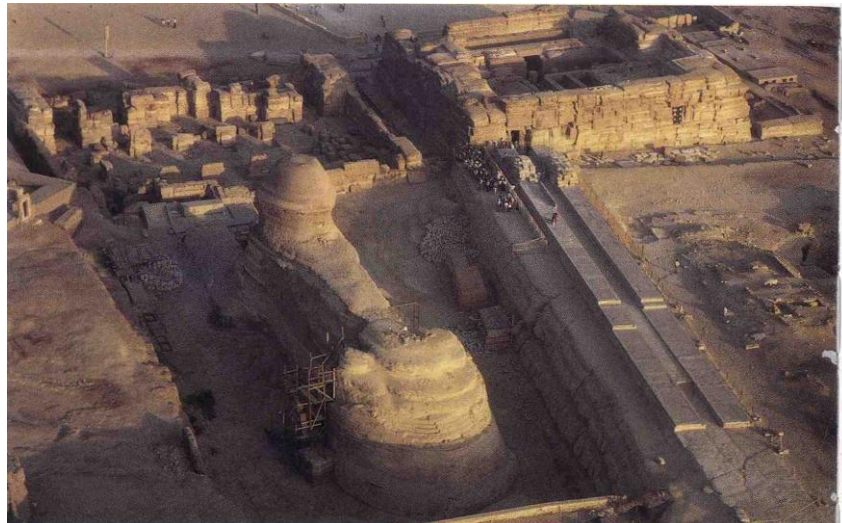
³ Manuelian houdt de website www.gizapyramids.org bij, waar veel gepubliceerd en ongepubliceerd werk op staat van verschillende auteurs betreffende de sfinx te Gizeh. Datum van e-mail; 25-08-2011.

Hoofdstuk 1: De constructie van de sfinx te Gizeh

Zoals vermeld in de inleiding zal ik deze scriptie beginnen met het bespreken van de sfinx te Gizeh ten tijde van zijn constructie. Dit hoofdstuk zal voornamelijk een uiteenzetting zijn van heersende ideeën over de origine en oorspronkelijke betekenis onder (moderne) wetenschappers, waarbij ik me pas in de volgende twee hoofdstukken ga richten op het verloop van restauraties/aanpassingen. Op het gebied van de datering van de sfinx en zijn symbolische/religieuze betekenis bestaan uiteenlopende theorieën, die hier aan bod zullen komen. Omdat de sfinx is gehouwen uit de natuurlijke rots, zal ik in dit hoofdstuk beginnen met het bespreken van het materiaal waaruit de sfinx gehouwen is. Vervolgens zal ik in dit hoofdstuk toewerken naar een beknopte bespreking van de betekenis van de sfinx in en kort na de periode waarin hij gecreëerd is, omdat een uitgangspositie vastgesteld moet worden wil men verandering in de perceptie van de sfinx door de jaren heen kunnen constateren. Aangezien de periode waarin deze ‘eerste levensjaren’ plaats hadden ter discussie staat is het echter belangrijk dat ik, na de behandeling van het materiaal van de sfinx, eerst de datering daarvan bespreek.

Paragraaf 1: Het materiaal waaruit de sfinx vervaardigd is

Het Gizeh-plateau bestaat uit een formatie van kalksteen genaamd Mokkatam. Dit kalksteen is erg stevig en compact, waar de sfinx te Gizeh een duidelijk bewijs voor vormt. Deze is ter plaatse gehouwen uit een enorm rotsblok van dit materiaal, waarin de gelaagdheid van de

Mokkatam formatie nog duidelijk terug te zien is bij zijn lichaam en hoofd. Zoals

Figuur 1: De sfinx in de depressie, gefotografeerd vanuit het noordwesten. Aan zijn voeten bevindt zich de sfinx tempel, waar ten zuiden daarvan de Valleitempel van Khafra ligt. Bron: Lehner 1997, 128

te zien in figuur 1, hebben de oude Egyptenaren op het laagste deel van het plateau een U-vormige kuil uit het natuurlijk gesteente gegraven, met daarin een rotskern die ze hebben overgelaten en uiteindelijk bewerkt tot de sfinx (Lehner 1992, 3). Daarnaast is het, gezien de sterkte van dit kalksteen, niet vreemd dat Khufu uiteindelijk heeft gekozen voor de bouw van zijn piramide op dit plateau.⁴ De farao had immers het voornemen om een graftombe te bouwen die uiteindelijk al die van zijn voorgangers uit de 3^e Dynastie zou overschaduwen. Voor deze piramide had hij logischerwijs ontzettend veel steen

⁴ Of Khufu de eerste piramide bouwde toen de sfinx er al stond of dat het wezen een latere toevoeging is laat ik in het midden, omdat meningen hierover verschillen. Verderop in dit hoofdstuk zal ik daar verder op ingaan.

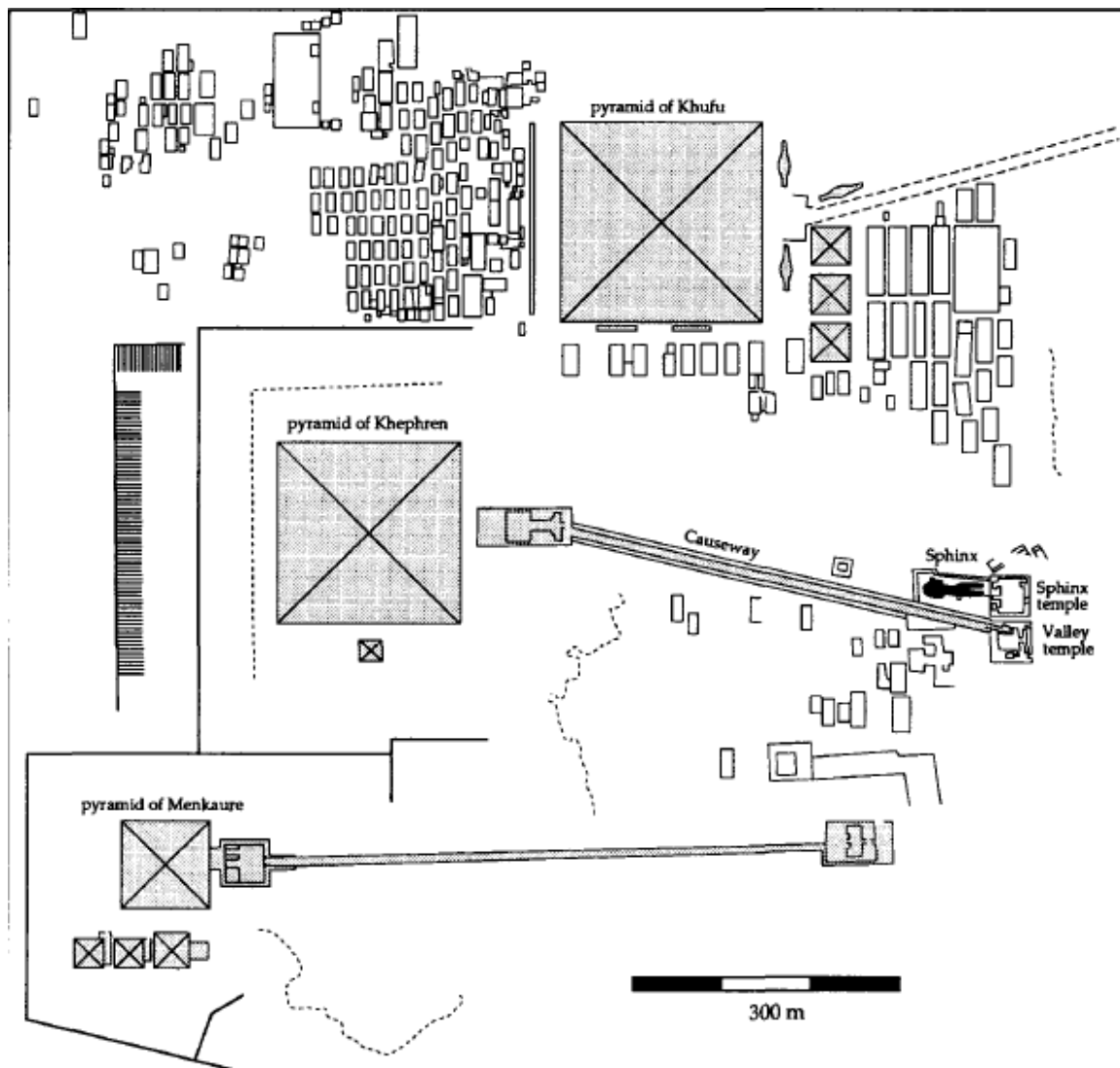
van goede kwaliteit nodig dat tegelijkertijd makkelijk toegankelijk moest zijn. Gezien het kalksteen te Gizeh dit doel diende, besloot hij zijn piramide te bouwen op dat plateau. Zodra de ligging op het plateau was bepaald kon de bouwmeester de meest geschikte steengroeven uitkiezen, in dit geval langs de noordelijke klif en de oostelijke helling van het terrein (Stadelmann 2006, 40).⁵

Paragraaf 2: De datering van de sfinx

Tot ver in de 19^e eeuw liepen de speculaties over de datering van de sfinx uiteen van de prehistorie tot de middeleeuwen. Inmiddels hebben egyptologen en archeologen voldoende aanwijzingen verzameld om te kunnen aantonen dat de sfinx te Gizeh dateert uit het Oude Rijk, en specifiek de 26^e eeuw v.Chr. De plooiing van de *nemes*-hoofdtooi en de conformiteit van de *uraeus* (symbolische cobraslang die vaak op het voorhoofd van Egyptische farao's prijkt) bijvoorbeeld, zijn allemaal in overeenkomst met de typische stijl van het Oude Rijk. Een uitgebreidere argumentatie voor deze datering, basierend op iconografie, wordt onder andere gegeven door Stadelmann (1998, 353-87). Hoewel er hierover een algemeen consensus bestaat, zijn er nog enkele wetenschappers die de sfinx achten ouder te zijn dan het Oude Rijk. Gauri is daar een van, en baseert deze datering op de mate van verwerking van het gesteente door wind en regen (Gauri *et al.* 1995, 119-33). Deze theorie wordt ondersteund door onder andere Schoch (1992, 46-50; 1993, 31-4), die evenals vanuit geologisch perspectief de sfinx ouder acht dan men in het algemeen heeft geaccepteerd.

Een specifiekere datering dan de 4^e dynastie kan nog niet met zekerheid worden gegeven. Aan de zijkant van de baard van de sfinx is een afbeelding gevonden waar duidelijk een monarch is uitgehouwen, knielend voor het grote hybride wezen. Echter, de naam van en kleding die typerend is voor een bepaalde monarch ontbreken zodat een duidelijke identificatie onmogelijk is. Hoewel er nog geen consensus bestaat over de koning die opdracht heeft gegeven tot de bouw van dit gigantische beeld komen voornamelijk de koningen Khufu, Khafra en Djedefren naar voren. In het onderstaande zal ik enkele argumenten ten gunste van enkele opdrachtgevers van de sfinx kort bespreken (zie figuur 2 ter verduidelijking).

⁵ Voor meer geologische informatie over het Gizeh-plateau verwijs ik naar Lehner 1997, omdat verdere bespreking hiervan niet binnen de strekking van deze scriptie valt. Hij laat naast bespreking van de opbouw van het plateau ook duidelijk zien waar de gelaagdheid van de Mokkatam formatie in de sfinx terug is te zien.

Figuur 2: Een plattegrond van het Gizeh-plateau. Aan zijn voeten ligt de sfinx tempel, en direct ten zuiden daarvan de Valleitempel van Khafra. Bron: Lehner 1992, 5

Hassan meent dat de koning Khafra de opdracht heeft gegeven tot de bouw, en draagt daarvoor drie argumenten aan. Ten eerste merkt hij op dat de greppel⁶ langs de verbindingsweg van de piramide van Khafra (genaamd Khephren in figuur 2) naar zijn Valleitempel abrupt ophoudt bij de depressie van de sfinx. Bij hevige regenval zou de sfinx als gevolg onderlopen, dus is het bijna ondenkbaar dat deze greppel bewust zo is gegraven na zijn creatie. Volgens Hassan stond de sfinx er dus nog niet toen Khafra zijn piramidecomplex bouwde, en is deze pas later gemaakt. Ten tweede stelt hij dat, als men de sfinx zag als representatie van een vergoddelijkte koning⁷, gezocht moet worden naar de koning wiens piramide en tempel het dichtst bij staan. Ook hier zou aan Khafra gedacht moeten worden. Tenslotte stelt hij dat de sfinx tempel en de Valleitempel van Khafra deel uitmaken van een groot bouwplan omdat hun uiterlijk op elkaar lijkt, ze op dezelfde as liggen en gemaakt zijn van hetzelfde

⁶ Vaak gebruikt als begrenzing van een gebied. In dit geval scheidt de greppel het grafveld van Khufu met die van Khafra.

⁷ Later in dit hoofdstuk kom ik hier op terug

materiaal. Khafra zou dus ook verantwoordelijk zijn geweest voor de bouw van de sfinx tempel (Hassan 1953, 162-4), die te zien is in figuur 1. Lehner deelt de mening dat Khafra de sfinx heeft laten bouwen. Hij meent dat de sfinx is geplaatst aan de voet van de weg die leidt naar het piramidecomplex van Khafra. De rechthoekige secundaire ommuring van datzelfde complex zou volgens Lehner, als deze naar het oosten uitgestrekt zou worden, ook de sfinx ommuren. Verder beredeneert hij dat de zuidzijde van de greppel bij de sfinx de noordelijke rand vormt van de weg die langs de sfinx naar de Valleitempel van Khafra leidt. Hij concludeert dat het nauwe verband tussen de sfinx en de zojuist genoemde Valleitempel qua positionering het waarschijnlijk maakt dat Khafra de opdrachtgever is voor de bouw van de sfinx (Lehner 1997, 127).

Beide geleerden veronderstellen dus dat de sfinx in een erg kleine tijdsperiode is gebouwd. In zijn eerste argument stelt Hassan immers dat de sfinx pas gebouwd kan zijn ná de voltooiing van het piramidecomplex van Khafra. In zijn 3^e argument dat hier is vermeld stelt hij echter dat Khafra de sfinx tempel heeft laten bouwen, conform met zijn Valleitempel, wat betekent dat de sfinx er al stond toen hij deze tempel bouwde deed. Dit houdt in, er vanuit gaande dat Hassan en Lehner gelijk hebben, dat Khafra is begonnen met de bouw van zijn piramidecomplex, na diens voltooiing de sfinx heeft laten bouwen en tenslotte de twee tempels aan de voeten van de sfinx heeft geplaatst. En dit allemaal gedurende zijn regeringsperiode.

Een andere theorie die wordt aangehangen door onder andere Stadelmann en Dobrev, is dat de sfinx is gebouwd door Khufu. Stadelmann schrijft dat de vermelding van Khafra ten tijde van Toetmosis IV in de 18^e dynastie op de Droom stele⁸ zo'n duizend jaar is ná het bouwen van de sfinx en dat deze vermelding zich dus bevindt in een verstoorde context. Daarnaast stelt hij dat niet de sfinx is geplaatst aan de verbindingsweg tussen de piramide van Khafra en zijn Valleitempel, zoals Lehner en Hassan beweren, maar dat deze verbindingsweg juist is aangepast aan een al bestaande structuur, namelijk de sfinx. Vervolgens gaat hij verder met het bespreken van de iconografie van het beeld. De sterke plooiing van de hoofddoek van de sfinx komt volgens hem overeen met die van enkele Khufu-standbeelden, terwijl van Djedefre beelden bekend zijn met een *nemes*-hoofddoek die glad en niet geplooid is. Daarnaast zijn de zijvleugels van de *nemes*-hoofdtooi van de sfinx diep uitgehold, terwijl die bij beelden van Khafra recht zijn. Ook zijn bij laatstgenoemde farao de hoofddoeken sterk gebogen, terwijl die op de sfinx dat niet is. Daarbij schrijft Stadelmann dat, in tegenstelling tot wat Lehner beweert, de contouren van het hoofd van de sfinx niet overeenkomen met die van Khafra. Hij baseert zich hierbij op de schedelvorm, de mond, de linie tussen voorhoofd en kin, de oren, de wenkbrauwen en de ogen (Stadelmann 1998, 367-9; Stadelmann 2006, 42-4), waarbij hij specifieke verschillen aandraagt tussen de sfinx te Gizeh en de faraobeelden van Khafra. Wat echter opvalt is dat in zijn artikel, Stadelmann zich voornamelijk wijdt aan het ontkrachten van de theorie dat Khafra of Djedefre verantwoordelijk is voor de constructie van de sfinx, in plaats van argumenten aan te brengen

⁸ In hoofdstuk 2, paragraaf 2 wordt verder ingegaan op de Droom stele

ten gunste van de Khufu-theorie. Het sterkste argument dat Stadelmann (1998, 370) hiervoor in het betreffende artikel aandraagt is dat het baardloos afbeelden van farao's in de 4^e dynastie alleen te zien is bij Khufu⁹, omdat op vele reliëfs en ivoren beeldjes deze koning te zien is zonder baardhaar.

Hoewel de theorie dat de farao's Khafra of Khufu de sfinx hebben laten bouwen door archeologen en egyptologen algemeen werd geaccepteerd, heeft de vondst van Mariette halverwege de 19^e eeuw veel controverse opgewekt betreffende de datering van de sfinx. De stele van 70 bij 42 cm. (zie figuur 10 en 11) die hij vond tijdens zijn opgraving en zich nu in het Cairo Museum bevindt, beschrijft een lijst van standbeelden en constructies die zouden zijn aangetroffen en gerepareerd door Khufu, waaronder de sfinx en zijn tempel (Hassan 1953, 114-6). Deze stele wordt in de wetenschappelijke literatuur ook wel aangeduid als de Inventaris stele. De lijst van restauraties suggereert, evenals de theorie van de voornoemde geologen, dat de sfinx er al stond toen Khufu op het Gizeh plateau zijn graftombe ging bouwen en naar alle waarschijnlijkheid dus ouder is dan de 4^e dynastie. Maspero (1903, 49) stelde voor dat de Inventaris stele geen origineel document is, maar een late kopie of wellicht een vervalsing. Deze mening werd door velen gedeeld, waardoor later het verhaal op deze stele dan ook is afgedaan als historisch revisionisme uit het Late Rijk. In die periode¹⁰ werden immers monumenten bewerkt en hersteld, oude helden trots herinnerd en werden artistieke stijlen van vroegere tijden met liefde geïmiteerd (Jordan 1998, 94). Algemeen geaccepteerd is nu dat deze stele dateert uit de tweede Saitische dynastie, gebaseerd op de vorm en stijl van de inscriptie en decoraties. In hoofdstuk twee zal ik hier verder op ingaan.

Paragraaf 3: De oorspronkelijke betekenis van de sfinx

Nu ik heb duidelijk gemaakt dat de sfinx naar alle waarschijnlijkheid dateert in de regeringsperiode van Khafra of Khufu, is het belangrijk om aandacht te schenken aan de manier waarop de sfinx vanaf deze periode werd gezien. Met welke intentie werd de sfinx gecreëerd? En valt er wat te zeggen over de mate waarin het volk de intentie van de opdrachtgever deelde en/of naleefde? Met een bespreking hiervan probeer ik een referentiepunt te creëren waaraan ik in de volgende twee hoofdstukken kan terugkoppelen, om zo te pogen een verandering in de waardering/beleving van de sfinx te kunnen herkennen. In deze paragraaf doe ik zodoende een korte uiteenzetting van de perceptie van de sfinx in de 4e dynastie¹¹.

Omdat er niet één titel of benaming is die kan geïdentificeerd worden met de sfinx of de gerelateerde tempel uit de 4e dynastie, is het lastig om voornoemde vragen direct te beantwoorden. Om antwoord

⁹ De baard van de sfinx een latere toevoeging. Het beeld was van origine baardloos (zie hoofdstuk 2).

¹⁰ Ook wel de Renaissance van Egypte genoemd

¹¹ Belangrijk is het om te vermelden dat uiteenzettingen als deze speculatief blijven. Hoewel basierend op de archeologische data de onderstaande perceptie van de sfinx het meest aannemelijk is, moet er rekening mee worden gehouden dat de contemporaine bevolking zelf waarschijnlijk geen specifiek antwoord kon geven op de vraag met welke intentie voor waardering de sfinx is geplaatst.

op vragen als deze te krijgen kan wellicht het beste de aandacht worden gericht op studies die zich baseren op iconografie en vormgeving. Oordelend naar de typisch koninklijke *nemes*-hoofdtooi lijkt het er immers sterk op dat ten tijde van de schepping van de sfinx in het Oude Rijk, het menselijke hoofd van de sfinx een afbeelding was van een koning. De manier van plooiing van deze speciale hoofdtooi kwam immers veel voor bij de afbeelding van monarchen. Niet alleen deze typische iconografie lijkt er op te wijzen dat dit beeld een ‘aards’ persoon weergeeft, godenbeelden in het Oude Rijk waren simpelweg erg zeldzaam. Volgens Zivie-Coche (2006, 57-8) representeert de sfinx hier een man “die dankzij zijn koninklijke functie het goddelijke op aarde vertegenwoordigt”. Dit is plausibel, gezien de farao in sociaal-politieke zin ook daadwerkelijk een vertegenwoordiger was van het goddelijke op aarde, de schakel tussen de goden en het Egyptische volk. Niet vreemd is het dan dat deze koning een plaats krijgt op het gigantische leeuwenlichaam, prominent gepositioneerd naast de drie grote piramiden. Ricke beweert daarentegen, zich baserend op het onderzoek dat hij heeft verricht bij de sfinx tempel, dat de sfinx al van goddelijke significantie was voor zijn scheppers uit het Oude Rijk. Hij suggereert dat het wezen vanaf de 4e dynastie een afbeelding was van de zonnegod met de naam Hor-em-akhet (Ricke 1970, 1-43). Het begin van het gebruik van deze naam is echter gedateerd in meer dan een millennium *na* de 4^e dynastie (Lehner 1992, 6-7).¹²

De reden waarom een afbeelding van een farao juist geplaatst is op een leeuwenlichaam lijkt helder, gezien de leeuw van oudsher in de Egyptische cultuur symbool stond voor kracht. Vanuit deze gedachte heeft de leeuw vaak gefungeerd als representatie voor de koning. De farao beschermde zijn volk tegen vijanden, leidde hen in de strijd, hielp verse jachtterreinen te vinden en zijn bevolking te behoeden van hongersnood. De koning en de leeuw waren volgens Hassan één in de gedachten van de Egyptenaren uit de Faraonische periode (Hassan 1953, 144). Vanwege zijn kracht was de leeuw een door de Egyptenaren geliefd bewaker, en werd vaak opgesteld langs processiewegen naar paleizen, tempels en andere heiligdommen zoals de piramides van de farao’s uit het Oude Rijk. Deze leeuwen, in veel gevallen sfinxen, lagen bij deze processiewegen met hun gezicht naar elkaar gericht aan weerskanten van de weg waarlangs de farao’s in stoet gedragen werden als ze hun heiligdom verlieten (Sourouzian 2006, 99-100). Aannemelijk is het dus dat de sfinx is geplaatst met de intentie om aan de ene kant als krachtige leeuw bescherming te bieden aan de grafcomplexen, en aan de andere kant te fungeren als schakel tussen de godenwereld en de menselijke, middels de superieure intellectuele kracht van de heersende farao. Ook wel door Satzinger (1994, 44) uitgedrukt als ‘*übernatürlichen Wächter*’. De vereniging van de fysieke kracht van de leeuw met menselijke intelligentie in één maakte het een geducht wezen. We hebben in de 4e dynastie blijkbaar te maken met een ‘aardse’ verering van de sfinx. De meest voornamelijk aanbidding van de sfinx lijkt immers te zijn als farao, gezien de iconografie van het koninklijke hoofd (of dat nu Khufu of Khafra voorstelt). Dat de sfinx een farao voorstelt maakt de combinatie met een leeuwenlichaam vrij logisch, gezien de farao

¹² Meer hierover in hoofdstuk 2

voor de 4^e dynastie al vaak werd geassocieerd met een leeuw vanwege de symbolisatie van kracht. En het feit dat de farao in de Egyptische cultuur de connectie was tussen de aardse en de hemelse wereld zal van deze sfinx een soort verheven of bovennatuurlijke bewaker hebben gemaakt.

Hoofdstuk 2: Restauraties in de Faraonische periode

In het eerste hoofdstuk heb ik me bezig gehouden met het uiteenzetten van enkele ideeën en theorieën die zijn gevormd over de sfinx, betreffende zijn ouderdom en oorspronkelijke betekenis. In dit hoofdstuk en het volgende zullen de aanpassingen aan bod komen die bij de sfinx zijn gedaan in de Faraonische en Grieks-Romeinse periode, en de verandering in de perceptie van de sfinx die deze aanpassingen met zich meebrachten. Bij deze aanpassingen wordt regelmatig melding gedaan van *Hor-em-akhet*, een specifieke benaming voor de sfinx die hij in de 18^e dynastie heeft gekregen, en zal deze dus eerst behandelen ter verduidelijking van de volgende paragrafen.

Zoals in het vorige hoofdstuk is duidelijk gemaakt, is er uit de 4^e dynastie geen schriftelijk bewijs aangetroffen waarop de benaming van de sfinx of zijn schepper kenbaar wordt gemaakt. De eerste antieke teksten die zijn aangetroffen en melding maken van de sfinx dateren uit het Nieuwe Rijk, en nog specifiek de 18^e dynastie. In deze periode kreeg de sfinx en zijn omgeving vernieuwde aandacht. De sfinx was, zoals zal blijken in dit hoofdstuk en het volgende, een centraal aandachtspunt waar offerandes door koningen en het gewone volk werden gedaan. Deze aandacht voor de sfinx onder de naam Hor-em-akhet, 'Horus in de Horizon', wordt als eerst beschreven in het begin van de 18^e dynastie, tijdens Amenhotep I (Zivie-Coche 2002, 51-2). Dat deze naam pas sinds de 18^e dynastie voorkomt is onder andere gebaseerd op een inscriptie die Bernand aantrof in het Cairo Museum in 1954 en vervolgens publiceerde. Wie dit aan het licht heeft gebracht en in welke periode het is gedateerd is onbekend, maar hij leest volgens het *Supplementum Epigraphicum Graecum* als volgt; Τὸ <π>ροσκύνημα | Νεΐ [ñ] | παρὰ το Ἄρμ ἄ[χι] (Chaniotis *et al.* 2011, SEG 33 1322). De Engelse vertaling luidt dan; “*Harmakhis*¹³ was the Sphinx’ name from the 18th dynasty onwards” (Bernand 1983, 109). Op basis hiervan wordt gedacht dat de benaming en het concept van de sfinx als Hor-em-akhet een bevinding is uit het Nieuwe Rijk¹⁴. Hor-em-akhet was een hemelse en zonnegod, die onder andere wordt beschreven op de stele van Toetmosis IV waar de sfinx een reflectie wordt geacht van de zonnegod in al zijn aspecten (opkomst, hoogtepunt en ondergang)(Lehner 1992, 8). De horizon was immers het ‘verblijf’ van de valkgod Horus, gezien zijn connectie met de Egyptische zonnecultus, en verklaart de benaming ‘Horus in de Horizon’. Deze naam blijft bijna te allen tijde beperkt tot de sfinx te Gizeh en komt elders in Egypte niet voor.

Het is waarschijnlijk dat 14 dynastieën na de creatie van de sfinx het wezen al werd gezien als overblijfsel uit een ver verleden, en dat de Egyptenaren uit die periode al niet meer bewust waren van de oorspronkelijke betekenis over de sfinx tijdens de 4^e dynastie (Hassan 1953, 232). Het eerste schriftelijk bewijs van de sfinx uit de 18^e dynastie zal ons dus weinig kunnen vertellen over zijn origine, maar meer over hoe de perceptie van de sfinx vanaf die betreffende periode. Zou dan gezegd

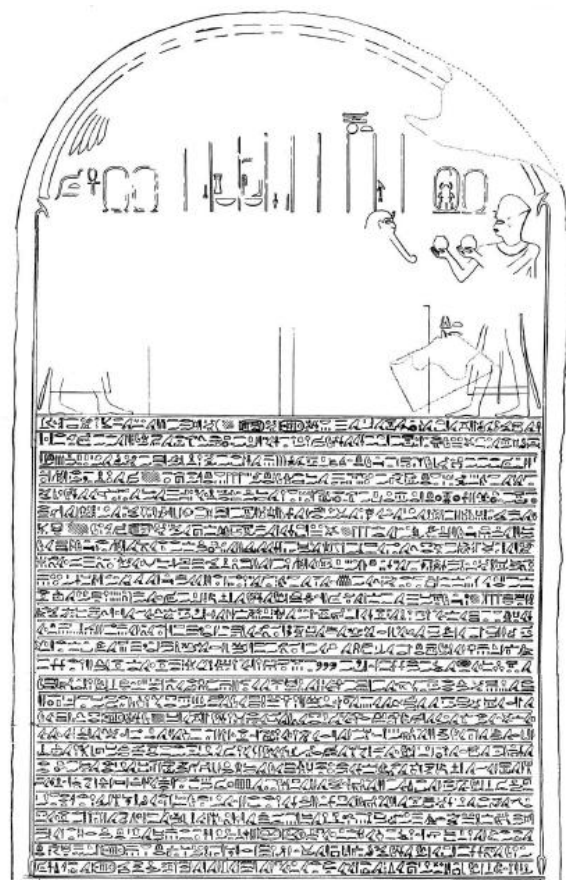
¹³ Harmakhis is de vergriekste versie van de benaming Hor-em-akhet.

¹⁴ Naast de prominent aanwezige benaming Hor-em-akhet heeft de sfinx ook andere namen gekend zoals Hor-akhty. Ik bespreek in deze scriptie alleen de naam Hor-em-akhet omdat deze exclusief is toegewezen aan de sfinx, terwijl namen als Hor-akhty ook zijn gebruikt voor anderen.

kunnen worden, baserend onder andere op de nieuwe benaming die de sfinx krijgt, dat de Egyptenaren uit het Nieuwe Rijk een nieuwe betekenis aan de sfinx hebben gegeven? Zagen men dit ‘overblijfsel uit een ver verleden’ in de 18^e dynastie al als erfgoed dat bewaard moest worden? Laten we eerst kijken naar de informatie over restauratie/aanbouw in de Faraonische periode zelf, die archeologische opgravingen hebben aangetoond, en proberen ook aan de hand daar van een antwoord te geven op bovenstaande vragen. Hierbij zal ik in chronologische volgorde toewerken naar de Grieks-Romeinse periode, door de voornaamste farao’s te bespreken die specifieke werkzaamheden hebben verricht om en bij de sfinx.

Paragraaf 1: Amenhotep II

Tijdens zijn opgravingen nabij de sfinx heeft Hassan vondsten gedaan die dateren uit de tijd van farao Amenhotep II. De betreffende vondsten zijn aangetroffen in een ruwe bakstenen tempel van de zojuist genoemde koning, die zo’n 1000 jaar ná de 4^e dynastie gebouwd is schuin tegenover het hoofd van de sfinx te Gizeh (Zivie-Coche 2006, 60). Dat deze tempel is geplaatst ter ere van de sfinx zal blijken uit de bespreking van de volgende vondsten. Een van de belangrijkste vondsten die hier is gedaan is een kalkstenen stele van zo’n 4½m hoog en 2½m breed met een dikte van ½m, (Hassan 1953, 32-3) te zien als schets in figuur 3. De stele is verdeeld in twee registers, waarvan de bovenste erg verweerd is. Hierop is echter nog wel de farao geïdentificeerd die een offer brengt aan de op een hoog voetstuk liggende sfinx. Het onderste register bevat 27 rijen met hiërogliefen die in keurige staat bewaard zijn gebleven omdat ze altijd

Figuur 3: De grote kalkstenen stele van Amenhotep II.
Bron: Hassan 1953, Pl. XXXVIII

bedekt zijn geweest met zand en dus niet hebben blootgestaan aan verwerking. Een Engelse vertaling van het slotfragment van deze lange tekst luidt als volgt; “[...] *Then His Majesty remembered the place where he had rejoiced himself in the neighbourhood. of the Pyramids of Hor-em-akhet, and it was ordered to erect a Sanctuary there, and to erect in it a stela of limestone, on which is inscribed his great name, Aa-kheperu-Ra, beloved of Hor-em-akhet, to whom is given life eternally.*” (Hassan 1949, 178-85). Na ontcijfering van de hiërogliefen op deze stele werd al snel duidelijk met welke reden deze tempel werd gebouwd. Deze vertaling laat ons zien dat Amenhotep II een bezoek heeft gebracht aan Gizeh en opdracht heeft gegeven tot de bouw van een heiligdom ter ere van de sfinx. Hier wordt

immers duidelijk melding gemaakt van de sfinx als Hor-em-akhet, dat, zoals ik hierboven heb uitgelegd, enkel een goddelijke benaming kan zijn voor de sfinx te Gizeh. Daarbij schuwt de farao niet te vermelden dat hij geliefd en gesteund wordt door dit wezen dat destijds blijkbaar al aan goddelijke functie bekleedde. Naast deze vernieuwde verering van de sfinx lijken nog flarden over te zijn van de oorspronkelijke perceptie, namelijk die van een beschermende godkoning. Dit blijkt uit het fragment 'de piramiden van Hor-em-akhet', waardoor men de sfinx neerzet als hoeder van de piramiden, waarover hij dag en nacht waakt.

Naast de voornoemde tempel en de grote kalkstenen stele daarin, heeft Amenhotep II nog meer gewijd aan de sfinx. Enkele jaren voor de bovenstaande opgravingen bij de sfinx die zijn uitgevoerd door Hassan heeft Baraize ook vondsten gedaan die zijn aangetroffen in de tempel van farao Amenhotep II. De meest opvallende vondst is een set van albasten modelvazen die te zien is in figuur 4. De inscripties daarop zijn ingelegd met donker pigment en zijn op elke vaas hetzelfde. Deze kunnen als volgt naar het Engels worden vertaald: *"The Good God, Aa-kheperu-Ra [Amenhotep II], beloved of Hor-em-akhet"* (Hassan 1953, 21).

Figuur 4: De albasten modelvazen die door Baraize zijn aangetroffen in de tempel van Amenhotep II en de cartouche dragen van deze farao. Bron: Hassan 1953, 21

Opvallend is dat in dezelfde tempel ook een ovaal stuk albast (figuur 5) door Baraize is gevonden dat eveneens precies dezelfde inscriptie draagt als de modelvazen in figuur 4 (Hassan 1953, 21). Naast de grote stele wordt klaarblijkelijk ook op deze votieven duidelijk melding gemaakt van de sfinx als Hor-em-akhet. Daar de toekenning van de naam Horus-in-de-Horizon veel over de waardering van de sfinx zegt, zegt het feit dat farao Amenhotep II het überhaupt al nodig heeft gevonden om een tempel ter ere van de sfinx op te richten, waarbij hij zichzelf in combinatie met deze goddelijke leeuwmenst noemt in votieven, veel over de vorstelijke aandacht die de sfinx genoot. Naast deze grote kalkstenen stele en de albasten modelvazen zijn in en bij de tempel van Amenhotep II nog een kalkstenen offertafel, inscripties van deze koning in deurposten en een kleine stele gevonden (Hassan 1953, 33-5).

Figuur 5: Het ovaal stuk albast, gevonden in dezelfde tempel van Amenhotep II en draagt eveneens dezelfde inscriptie als de albasten modelvazen. Bron: Hassan 1953, 22

Paragraaf 2: Toetmosis IV

Toetmosis IV, de zoon van Amenhotep II, is verantwoordelijk geweest voor het plaatsen van de Droom stele aan de borst en tussen de poten van de sfinx. Deze is te dateren in 1401 v.Chr., het eerste jaar van de heerschappij van de betreffende farao, aldus Lehner (1997, 132). Deze granieten stele (figuur 6) is aangetroffen door Caviglia tijdens zijn opgraving in 1817 (Vyse 1840, vol. II, 294)¹⁵ en vormt samen met de steles van Ramses II¹⁶ een soort altaar of openluchttempel (te zien in schets in figuur 14). De stele van Toetmosis IV, die net als de sfinx oostwaarts is gericht, is erg relevant voor het bestuderen van de sfinx en vanwege zijn informatieve waarde betreffende restauraties gedaan aan en rondom de sfinx. De inscriptie geeft daarnaast ook duidelijk weer dat de sfinx veel aanzien genoot. Een fragment van de inscriptie zal ik gebruiken om dit, evenals de reden waarom deze stele in de wetenschappelijke literatuur ‘Droom stele’ wordt genoemd, te verduidelijken.

Na een aanzienlijke hoeveelheid tituluur zoals “*who purifies Heliopolis, who satisfies Ra, who beautifies Memphis*” etc. ter verheerlijking van de farao, komt men bij de passage in Engelse vertaling; “*One of those days it came to pass that the King's [Amenhotep II] son Thothmes came, coursing at the time of mid-day, and he rested in the shadow of this Great God [de sfinx]. Sleep seized him at the hour when the sun was in its zenith, and he found the Majesty of this Revered God speaking*

¹⁵ Zoals ik in de inleiding al heb aangekaart ontbreken primaire publicaties veelal en is mijn scriptie gebaseerd op secundair werk. In deze verwijzing moet echter vermeld worden dat we te maken hebben met tertiair werk; de heer Belzoni heeft de opgravingen te Gizeh bezocht en werken die Caviglia heeft verricht beschreven. Deze beschrijvingen zijn later gebundeld en gepubliceerd door Vyse.

¹⁶ Hier zal ik in de volgende paragraaf verder op ingaan.

with his own mouth, as a father speaks with his son, saying: 'Behold thou me, my son, Thothmes. I am thy father, Hor-em-akhet-Kheperi-Ra-Atum; I will give to thee my Kingdom upon earth at the head of the living. [...] My face is directed to you, my heart is to you; Thou shalt be to me the protector of my affairs, because I am ailing in all my limbs. The sands of the Sanctuary, upon which I am, have reached me; turn to me in order to do what I desire. I know that thou art my son, my protector; behold; I am with thee, I am thy leader' (Breasted 1906, vol. II, 321).

Uit dit fragment van de inscriptie op de granieten Droom stele is op te maken dat de sfinx tot Toetmosis IV spreekt in zijn droom, toen deze nabij de sfinx in slaap viel. De sfinx sluit een overeenkomst met de jonge prins dat als hij de godheid vrijmaakt van het zand, de sfinx hem de kroon van Egypte zal schenken. Hieruit valt te concluderen dat Toetmosis IV op dat moment geen opvolger van de troon was. Als hij immers wél de rechtmatige opvolger zou zijn geweest, was de belofte van de

Figuur 6: De granieten Droom stele van Toetmosis IV.
Bron: Hassan 1953, Pl. XL

sfinx waardeloos gezien hij in die situatie al automatisch de heerser van het land zou worden na de dood van zijn vader. Hassan is van mening dat de oudere broers van Toetmosis IV hem in de weg stonden van zijn ambities en hij ze vervolgens uit de weg heeft geruimd om farao te worden. Hij baseert dit op gevonden hiërogliefen en afbeeldingen waarbij kenmerken en titulatuur van vermoedelijk zijn broers zorgvuldig zijn verwijderd, opdat zij nooit herinnerd zouden worden (Hassan 1953, 90-1). In dat geval is het goed mogelijk dat Toetmosis IV het verhaal op deze Droom stele heeft gefabriceerd, om op deze manier, met de steun en goedkeuring van de goddelijke sfinx, zijn acties te rechtvaardigen. Maar heeft Toetmosis IV ook daadwerkelijk zijn best gedaan om de sfinx te beschermen van het stuifzand, of is deze tekst puur en alleen propaganda?

Archeologische opgravingen lijken het eerste te bevestigen. Het is evident dat het zand rondom de sfinx is verwijderd¹⁷, om de eenvoudige reden dat de voornoemde Droom stele tussen de poten van de sfinx is geplaatst. Verder lijkt het er op dat Toetmosis IV restauraties heeft verricht, omdat de kalksteen blokken die de Droom stele omgeven uniform zijn met de restauratieblokken op de sfinx' poten en borst (zie figuur 19) en dus naar alle waarschijnlijkheid uit dezelfde periode dateren (Lehner 1997, 132). Verder zijn tijdens opgravingen verschillende muren gevonden rondom de sfinx. De eerste muur (te zien in figuur 7) is geplaatst op ongeveer 10m. rondom de sfinx, en daar weer 10m. omheen is een tweede hogere en dikkere muur gebouwd. Tenslotte is ook een derde muur gebouwd die op zijn beurt weer hoger en dikker is dan de tweede. Deze laatste muur loopt in een zuidoostelijke richting en omsluit ook de tempel van Khafra (Hassan 1953, 5-6). Het lijkt er op dat de architecten van Toetmosis IV een systeem ontwikkelden van 3 barrières om de sfinx heen om het stuifzand op het Gizeh-plateau tegen te houden.

Figuur 7: De muur gebouwd door Toetmosis IV. Bron: Hassan 1953, 6

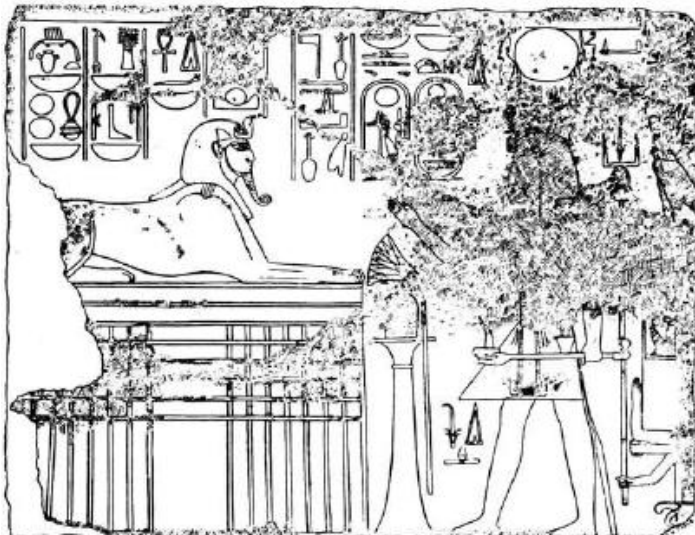
terwijl hij de lokale goden aanbidt. Tenslotte, en het meest belangrijk, is dat sommige stenen in de betreffende muren het cartouche dragen dat toebehoort aan Toetmosis IV (Hassan 1953, 6-7). Dit laat al in al duidelijk zien dat er veel aandacht is besteed aan het repareren en vrijmaken van de sfinx, of Toetmosis IV dit nu in opdracht van de sfinx in zijn droom deed of niet. De verering van de sfinx als godheid wordt na Amenhotep II ook doorgezet door Toetmosis IV in de 18^e dynastie, waarbij hij gebruik maakt van het aanzien dat de sfinx geniet om zijn koningschap en overige acties te legitimeren.

Maar hoe weten we dat dit het werk van Toetmosis IV is? Daarvoor heeft Hassan drie argumenten. Ten eerste is er aardewerk gevonden in en bij de voornoemde muren dat van een type is die enkel in de 18^e dynastie is geproduceerd. Ten tweede zijn er steles gevonden bij de muren die uit de 18^e en 19^e dynastie dateren. Deze serie steles beeldt Toetmosis IV af

¹⁷ Ofwel door Toetmosis IV ofwel door zijn vader, Amenhotep II.

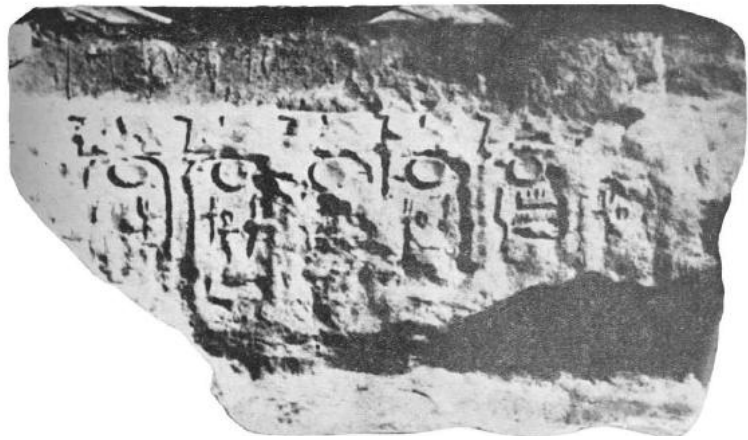
Paragraaf 3: Ramses II

Zoals ik in de vorige paragraaf heb vermeld, heeft Caviglia bij zijn opgraving tussen de poten van de sfinx naast de granieten Droom stele ook twee kalkstenen steles gevonden, geplaatst door Ramses II (Vyse 1840, vol. II, 294). Deze twee steles hebben samen met de granieten stele van Toetmosis IV een soort tempel gevormd tussen de poten van de sfinx, waarin ook enkele sfinxbeelden zijn aangetroffen. Bij dit tempeltje is een granieten altaar gevonden, waarop brandresten te zien waren die waarschijnlijk het resultaat zijn van het regelmatig brengen van offers. Oordelend op de afbeeldingen op de steles kan wat gezegd worden over de relatie tussen Ramses II en de sfinx te Gizeh. In figuur 8 is Ramses II te zien, gekleed in zijn koninklijk gewaad, terwijl hij brood offert aan de sfinx. Voor de sfinx bevindt zich een altaar versierd met bloemen, en boven het hoofd van de koning is de hemelse zon te zien dat symbool staat voor leven. De inscripties aan de bovenkant van deze afbeelding bevatten voornamelijk titulatuur van zowel de farao als de sfinx. Een voorbeeld leest in Engelse vertaling; *“Rameses, beloved of Amoun, the giver of life, like the sun forever”* (Vyse 1840, vol. III, 117). Met het plaatsen van zijn steles bij de sfinx heeft Ramses II niet alleen zijn aanwezigheid willen vereeuwigen, maar ook een verering willen doen aan de godheid Hor-em-akhet. Hij sluit zich hierbij aan in wat begint te lijken op een traditie van verering van de sfinx. Net als die van Toetmosis IV en Amenhotep II zijn de steles van Ramses II immers van religieuze aard en geven de goddelijke perceptie van de sfinx weer ten tijde van de 18^e dynastie.

Figuur 8: Een van de steles van Ramses II, waarop de farao wordt afgebeeld tijdens het brengen van een offer aan de sfinx. Bron: Hassan 1953, 15

Heeft Ramses II naast het plaatsen van deze steles ook een bijdrage geleverd aan restauratie of aanbouw van de sfinx? In de nabijheid van de sfinx is door Baraize een kalkstenen plaat gevonden, die de cartouche draagt van Ramses II (te zien in figuur 9). Dit doet direct denken aan de cartouches die zijn gevonden op de muren van Toetmosis IV, en lijkt daarom op een verwijzing naar werkzaamheden die Ramses II op zich heeft genomen ten gunste van de sfinx. Het is van deze kalkstenen plaat echter niet geheel duidelijk of deze van een restauratiewerk, een bestaand gebouw of een bepaald monument afkomen (Hassan 1953, 108).

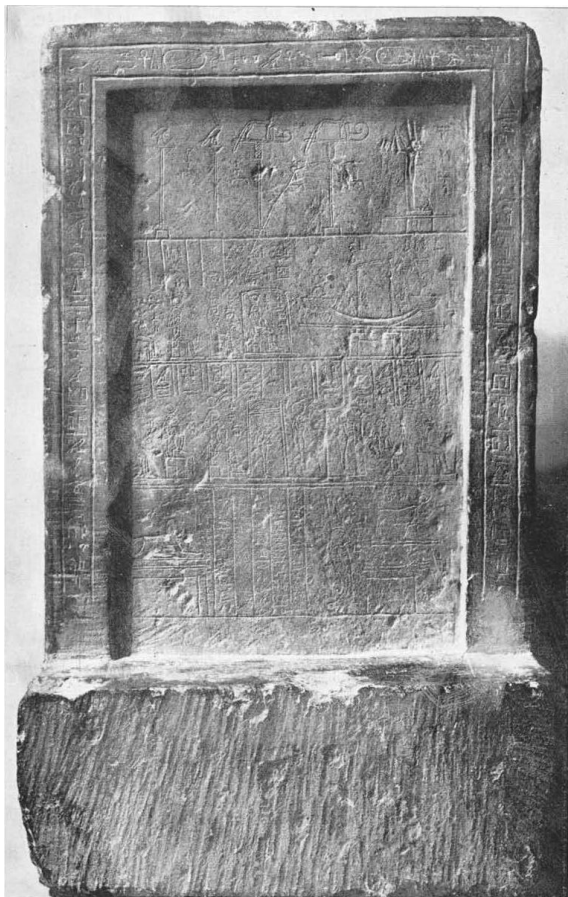
Figuur 9: De kalkstenen plaat met daarop het cartouche van de farao Ramses II, gevonden door Baraize. Bron: Hassan 1953, 23

Wat echter meer duidelijkheid biedt dan deze cartouche van Ramses II is een brief die is geschreven door een ambtenaar tijdens de regeringsperiode van de betreffende farao. Deze brief toont ons dat deze ambtenaar een ondergeschikte beveelt om acht werkers naar Gizeh te brengen om stenen te houwen voor de sfinx, wat suggereert dat dit is gebeurd met het doel voor aanbouw of restauratie aan de sfinx. De brief van de ambtenaar aan zijn ondergeschikte luidt als volgt in het Engels; *“I have heard that thou hast taken the eight laborers [...] who were working in the ‘House-of-Thoth-of-Ramses-Meriamon,-L.-P.-H.,-Satisfied-with-Truth’ in Memphis. Thou shalt deliver them to draw stone for¹⁸ the Sphinx in Memphis”* (Breasted 1906, vol. III, 224). Na opgravingen gedaan bij de sfinx lijkt het erop dat het werk aan de poten resultaat is van de handeling die wordt genoemd in de brief (Jordan 1998, 106). Hassan is het er ook mee eens dat het resultaat van de in de brief vermelde actie traceerbaar is. Hij meldt immers dat de grote blokken kalksteen die geplaatst zijn op de geërodeerde delen van de poten van de sfinx nog steeds zichtbaar zijn onder de laatste bekleding van kleinere blokken (Hassan 1953, 7-8). Hieruit op te maken is dat ook ten tijde van Ramses II de sfinx nog steeds behoefte had aan restauraties, en dat de sfinx ook daadwerkelijk als monument werd onderhouden. Het houwen van stenen stond blijkbaar relatief hoog op de prioriteitenlijst van koning Ramses II, en doet vermoeden dat het belang van de sfinx onveranderd blijft in de loop der jaren sinds de 18^e dynastie.

¹⁸ of: “to”. Deze brief ten tijde van Ramses II is, zoals beschreven door Vyse, incompleet, waardoor de vertaling niet 100% accuraat is.

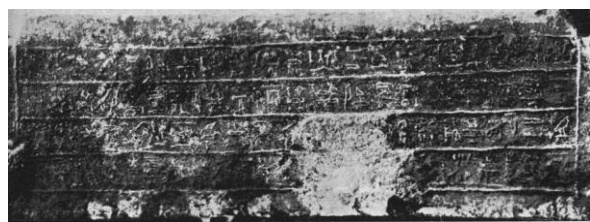
Paragraaf 4: De Saïtische Periode

In hoofdstuk 1, paragraaf 2 heb ik het kort gehad over de Inventaris stele die is gevonden door Mariette en in kaart gebracht door Hassan. De stele vermeldt een lijst van standbeelden en constructies die zouden zijn aangetroffen en gerepareerd door Khufu, waaronder de sfinx en zijn tempel. De inscriptie op deze stele van wit kalksteen is later afgedaan als een onjuiste weergave van de werkelijkheid ten tijde van de Saïtische periode. Men is inmiddels van mening dat deze stele niet dateert in de regeringsperiode van Khufu maar in de Saïtische periode, omdat in deze ‘Egyptische Renaissance’ monumenten werden bewerkt en hersteld en artistieke stijlen van vroegere tijden werden nagebootst. Dit blijkt ook uit de vorm en stijl van de inscriptie en decoraties. De stele is in twee delen te zien in figuren 10 en 11 (Hassan 1953, 113-6).

Figuur 10: De Inventaris stele zonder het voetstuk. Bron: Hassan 1953, Pl. LV

Wat juist zo opvallend is aan deze periode van de sfinx, en de reden waarom ik die hier nogmaals aankaart, is dat er geen vermeldingen gevonden zijn van het herstellen van de sfinx ten tijde van de Saïtische heersers. Dit is vreemd, gezien in deze periode de sfinx erg veel aanzien en verering genoot, als zijnde een ‘oude cultus’ die herleefd zou moeten worden. Dat de sfinx nog wel veel aanzien genoot blijkt uit vele Saïtische monumenten die bij de sfinx zijn geplaatst (Hassan 1953, 10). De traditie van het vereren van de sfinx wordt dus doorgezet in deze periode, hoewel restauratie van dit immense beeld niet lijkt voor te komen.

Figuur 11: Het voetstuk van de inventaris stele. Bron: Hassan 1953, Pl. LVI

Paragraaf 5: De betekenis van de sfinx in de Faraonische periode

In het vorig hoofdstuk heb ik geprobeerd duidelijk te maken dat de sfinx oorspronkelijk werd aanbeden als een wezen dat enerzijds de kracht van een leeuw bezat en anderzijds de intellectuele gaven van de farao om de piramiden te beschermen. In de loop der tijd is deze perceptie van de sfinx sterk verwaterd doordat opwaaiend zand de sfinx voor lange periodes heeft bedekt. Zoals ik in dit hoofdstuk heb geprobeerd aan te tonen lijken archeologische vondsten er echter op te wijzen dat de sfinx weer hernieuwde aandacht krijgt in de 18^e dynastie, onder de goddelijk naam Hor-em-akhet, ofwel Horus-in-de-Horizon. Naast deze benaming duiden ook inscripties en andere vondsten er op dat de sfinx in deze periode niet alleen als krachtige beschermer werd gezien, maar ook als een godheid die graag door farao's te vriend werd gehouden. Uit het voorbeeld van Toetmosis IV blijkt dat het verkrijgen van de zegening van de sfinx middels verering en donatie een groot voordeel was, wellicht om op die manier legitimiteit te vergaren bij het volk. Alle regimes die iets tot stand kunnen brengen, moeten immers berusten op een of ander principe van legitimiteit. De vernieuwde interesse in de sfinx gaf daarnaast ook een impuls aan farao's om zich opnieuw, net als hun voorgangers uit het Oude Rijk, af te beelden als hun tegenstanders vertrappende sfinxen. Zij wilden zich hiermee profileren als overweldigende leiders (Hassan 1949, 169-71). Dat de sfinx als godheid werd vereerd vanaf de 18^e dynastie blijkt niet alleen uit zijn benaming, maar ook uit bijvoorbeeld de iconografie. Tijdens zijn opgraving tussen de poten van de sfinx trof Caviglia (1837, 707) al vrij snel aan dat het gezicht van de sfinx bedekt was met een roodkleurig compositie. Dit soort beschilderingen met rode verf duiden in het Faraonisch Egypte vaak op een bepaalde goddelijke verering. Ook enkele fragmenten van andere leeuwen en de muren en het platform van de kleine tempel voor de sfinx¹⁹ tonen resten van rode verf. Dit lijkt te zijn gedaan vanuit een sacraal oogpunt, gezien de correlatie tussen de steles in deze tempel en de godheid Hor-em-akhet. Daarnaast meent Stadelmann dat de baard van de sfinx ook typerend is voor de goddelijke betekenis van het beeld voor de lokale bevolking. Maar houdt dit dan in dat de sfinx vanaf zijn creatie al een goddelijke verering genoot? Volgens Stadelmann niet. Hij stelt immers dat deze typisch goddelijke baard een latere toevoeging is uit de 18^e dynastie, om de volgende reden; *“Die Sphinx hatte im Alten Reich sicher keinen Bart. An der Kinnkante sind keine Spuren eines Bartansatzes erkennbar. Der Götterbart des Neuen Reiches ist eine Hinzufügung [...]”* (Stadelmann 1998, 370). De voornoemde veranderingen die bij de sfinx zijn aangebracht lijken duidelijk de transformatie in betekenis die deze vanaf het Oude Rijk tot aan het Nieuwe Rijk heeft meegemaakt te reflecteren.

Interessant is de tegenstrijdigheid die opdoemt als gekeken wordt naar de archeologische vondsten ten tijde van Amenhotep II en zijn zoon Toetmosis IV. Zoals in het begin van dit hoofdstuk is gebleken heeft Baraize in de tempel van Amenhotep II vondsten gedaan die deze farao vermelden en de sfinx betitelt met zijn goddelijke benaming. Dit suggereert dat de sfinx al in het aanzien was van

¹⁹ Die is gevormd na het samenvoegen van de steles van Ramses II met die van Toetmosis IV.

het vorstenhuis en dientengevolge deze aandacht genoot. Daarnaast is echter ook de stele van Toetmosis IV blootgelegd, die op zijn beurt vermeldt dat de sfinx bedekt was in het zand en dat Toetmosis IV deze heeft vrijgemaakt om zo diens goddelijke steun te vergaren. Hoe moet deze tegenstrijdigheid worden geïnterpreteerd? Als laatstgenoemde situatie waar is, moet de sfinx in de tijdspan van één generatie weer bedekt zijn geraakt onder het zand. De vondsten die melding maken van Hor-em-akhet in combinatie met Amenhotep II zouden dan verklaard kunnen worden als geplaatst door een latere farao, in naam van Amenhotep II, mogelijk uit eerbied. Als het tegengestelde echter waar is, dat Amenhotep II zelf al de sfinx heeft vrijgemaakt van het zand en deze heeft aanbeden, kan de tekst op de stele geplaatst door Toetmosis IV niet letterlijk worden geïnterpreteerd. De sfinx zou in dat geval in de regeringsperiode van Toetmosis IV immers helemaal niet tot aan zijn nek zijn bedekt met zand. Een reden voor plaatsing en verspreiding van het verhaal op de stele van laatstgenoemde farao zou dan puur propagandistisch zijn, enkel en alleen om zijn greep naar de macht rechtvaardig te maken door zich de steun van de goddelijke sfinx toe te eigenen. Persoonlijk acht ik de laatste interpretatie de meest plausibele²⁰. Er vanuit gaande dat de stele van Toetmosis IV enkel propaganda is kan zelfs gesteld worden dat niet alleen de farao's maar ook het volk eenzelfde perceptie had van de 'goddelijke' sfinx, omdat men zich blijkbaar aan de hand van zo'n stele laat overtuigen. Een mogelijke gedachte is dat als Toetmosis IV met de zegen van de goddelijke Hor-em-akhet farao is geworden, hij daadwerkelijk een legitieme heerser is en dat zijn koningschap dus gerechtvaardigd is.

²⁰ Zoals ik ook al geprobeerd heb duidelijk te maken in paragraaf 2 van dit hoofdstuk, bestaat de theorie dat Toetmosis IV zijn oudere broers uit de weg heeft geruimd om plaats voor zichzelf te maken als farao.

Hoofdstuk 3: Aanpassingen in de Grieks-Romeinse periode

In de Faraonische periode lijkt een verandering plaats te hebben gehad in de betekenis van de sfinx, namelijk die van een beschermende godkoning naar een godheid die geïdentificeerd wordt met Horus (Hor-em-akhet). Zoals ik in de inleiding heb duidelijk gemaakt is echter niet alleen aandacht voor de sfinx ten tijde van de Egyptische oudheid relevant, ook de Grieken en Romeinen hebben duidelijk hun stempel achtergelaten. Is ook in deze periode, die bij de bestudering van de sfinx relatief onderbelicht is, een verandering te constateren in de perceptie van de sfinx? Om hier een antwoord op te krijgen zal ik in dit hoofdstuk de restauraties en aanpassingen aan bod laten komen die aan en in de omgeving van de sfinx zijn gedaan in de Grieks-Romeinse periode. Hoewel deze aanpassingen op archeologisch gebied, direct relaterend aan de sfinx als zijnde restauraties e.d., minder voorkomen dan in de Faraonische periode, zal in dit hoofdstuk wel blijken uit archeologisch onderzoek dat juist de *locatie* bij de sfinx veel aandacht genoot. Ook deze verschuiving van aandacht, voornamelijk gebaseerd op epigrafisch bewijs, is relevant voor de studie van de sfinx en de manier waarop deze gezien werd in de Grieks-Romeinse periode.

Na de dood van Alexander en met de stichting van het Ptolemeïsche koninkrijk start een periode van cultuuruitwisseling in Egypte die Hellenistisch wordt genoemd. Autochtone Egyptenaren gingen het leger en het dagelijks bestuur dienen. Niet alleen pasten de Egyptenaren zich aan door het leren van Grieks, vooral in gebieden waar de Griekse cultuur weinig was doorgedrongen leerden ook Grieken te handelen in een Egyptische sfeer en huwden zij met Egyptenaren (Riggs 2005, 18-9). De Ptolemeïsche heersers, en later ook de Romeinse, lieten zich afbeelden in Egyptische stijl, namen deel aan het Egyptische religieuze leven en lieten zich de opvolgers van de farao's noemen. Het sociaal-religieuze systeem in Egypte zou immers te komen vervallen zonder een farao, die “*door de Egyptenaren werd gezien als schakel tussen goden en mensen en zonder wie de wereld tot chaos zou vervallen*” (Versluys 2009, 190). Interessant is het daarom om te bekijken of deze adaptatie door de Grieken en Romeinen reflecteert in het archeologisch databestand bij de sfinx te Gizeh. Zijn er afbeeldingen van koningen/keizers die zich als Egyptenaar laten afbeelden? Hebben zij zich gemengd in de religieuze cultus van de sfinx? Zoals zal blijken in dit hoofdstuk heeft deze cultuuruitwisseling wel degelijk aanzienlijke invloed uitgeoefend op de sfinxcultus, waaronder op zijn benaming. Archeologische opgravingen hebben immers inscripties aan het licht gebracht waarbij de naam *Harmakhis* veelvuldig wordt toegeschreven aan de sfinx te Gizeh. Dit is de ‘vergriekste’ versie van Hor-em-akhet, en draagt dus waarschijnlijk ook een goddelijke connotatie. Deze benaming suggereert dat de sfinx ook vanaf de Ptolemeïsche periode een bepaald aanzien van goddelijke aard genoot, waarmee een specifieke verering gepaard ging. In hoeverre is dit terug te vinden in het archeologisch bestand? Om hier een duidelijk antwoord op te kunnen krijgen zal ik in dit hoofdstuk eerst de aan ons bekende veranderingen die zijn aangebracht aan en in de omgeving van de sfinx te Gizeh in de Grieks-Romeinse periode beschrijven en bespreken. Dit zal niet op chronologische volgorde gebeuren zoals in het vorige hoofdstuk, maar per typerende gebeurtenis. In de Grieks-Romeinse periode worden immers

op uiteenlopende momenten inscripties geplaatst en bepaalde aanpassingen aan een bepaald object gedaan. Een chronologische bespreking daarvan zou deze verschillende handelingen door elkaar halen en onoverzichtelijk weergeven.

Paragraaf 1: Adaptatie aan een bestaande sfinxcultus

Voordat ik enkele restauraties en inscripties die zijn aangetroffen bij de sfinx zal beschrijven, wil ik de eerste paragraaf van dit hoofdstuk wijden aan een opvallend fenomeen, namelijk die van de manier van afbeelden van sfinxen in het algemeen tijdens de Grieks-Romeinse periode. Zoals in de inleiding van dit hoofdstuk is vermeld, trad cultuuruitwisseling op tussen de Grieken en Romeinen met de ‘inheemse’ bevolking van Egypte. Omdat uit de Ptolemeïsche periode zeer weinig materiële resten en documentatie zijn achtergebleven in de omgeving van de sfinx, is ons zeer weinig bekend over de werkzaamheden die daar zijn uitgevoerd in die periode. Maar dat er cultuuruitwisseling heeft plaatsgehad is duidelijk terug te zien in enkele voorbeelden betreffende de sfinxcultus. De afstammelingen van Ptolemaios en vervolgens de Romeinen hebben wel degelijk een duidelijk herkenbare invloed uitgeoefend, die ik aan de hand van twee voorbeelden zal illustreren. Niet alleen op het Gizeh plateau, maar ook in andere plaatsen in Egypte zijn ontzettend veel sfinxen gevonden die gebaseerd op vormgeving en iconografie ‘puur’ Egyptisch genoemd kunnen worden. Daarnaast zijn er

echter steeds meer sfinxen in Egypte aangetroffen die ook een groeiende aanwezigheid van ‘Griekse’ invloed laten zien.²¹ Het eerste voorbeeld is te zien in figuur 12, waar een sfinx te zien is die deels Egyptische en deels Griekse stijlkenmerken vertoont. De hoofdtooi is duidelijk Egyptisch, terwijl de vormgeving van het lichaam van de leeuw en de positie van de gekruiste voorpoten een typisch Grieks concept is

Figuur 12: Een sfinx die kenmerken vertoont van zowel een typisch Egyptische als Griekse stijl. Bron: Hassan 1953, Pl. LIXa

(Hassan 1953, 198). Het is erg lastig om sfinxen als deze een accurate datering te geven, zodat de bespreking van de perceptie daarvan lastig is. Maar zelfs zonder het plaatsen van deze beelden in een chronologische context, geeft de gewijzigde manier van afbeelden weer dat de vormgeving van

²¹ Gezien de Romeinen zich ook erg sterk hebben laten beïnvloeden door de ‘Griekse’ cultuur, is het lastig om te zeggen of de Ptolemeën of de Romeinen hier verantwoordelijk voor zijn.

sfinxen verandert in de loop der tijd. Maar gaat met deze uiterlijke verandering automatisch de verandering van beleving en waardering gepaard? Persoonlijk denk ik dat dit onlosmakelijk verbonden is. Als een aanpassing wordt gedaan aan het uiterlijk voorkomen kan de connotatie daarbij onmogelijk precies hetzelfde zijn als voor de verandering. In dit specifiek geval duiden deze ‘hybride’ sfinxen op verandering in de manier waarop men dacht dat sfinxen afgebeeld moesten worden sinds de Ptolemeïsche/Romeinse periode, baserend op de voornoemde ‘Griekse’ invloed. Het is lastig voor te stellen dat de sfinx na deze wijzingen precies dezelfde betekenis had, omdat bij het zien van bijvoorbeeld een beeld zoals in figuur 10 men bewust of onbewust automatisch niet dezelfde ‘prikkel’ ontvangt als bij het zien van een ‘puur Egyptische’ sfinx. Waarschijnlijk was men niet bewust van een specifieke ‘Griekse’ invloed die zijn intrede deed, maar ik ben van mening dat de verandering op zich niet ongemerkt ging en daardoor ook een bepaalde invloed heeft uitgeoefend, in welke mate dan ook, op de betekenis van de sfinx voor de bevolking.

Figuur 13: Een sfinx die zowel Egyptische als Griekse invloeden toont en vermoedelijk sterk gecorreleerd is aan het muntenmotief ten tijde van Hadrianus. Bron: Hassan 1953, Pl. LXb

Een tweede voorbeeld dat specifiek is en wellicht wél gedateerd kan worden is te zien in figuur 13. Op de munten die zijn geslagen ten tijde van Hadrianus (117-138 n.Chr.) staat een sfinxmotief dat erg lijkt op sfinxen als deze. De overeenkomst in de weergave van dit type sfinx met die gedrukt op munten van Hadrianus, suggereert volgens Hassan dat deze sfinxen iets voor of gelijktijdig met de periode van laatstgenoemde keizer geproduceerd zijn

(Hassan 1953, 200). Hassan lijkt er echter geen rekening mee te houden dat de munten die zijn gedrukt ten tijde van Hadrianus en dit

sfinxmotief dragen ook gebaseerd kunnen zijn op al bestaande oudere afbeeldingen van vergriekste sfinxen, daterend uit de Ptolemeïsche periode bijvoorbeeld. Het lijkt er op dat, baserend op het feit dat deze sfinxmotieven ook als decoratie dienden op Romeinse munten in Egypte (Clayton 1994, 217), de sfinx als symbool nog steeds zichtbaar was in het dagelijks leven. Hoewel de munt in het Romeinse rijk vaak is gebruikt voor propagandistische doeleinden, rijst de vraag waarom in dit geval geen Romeinse goden/keizers worden afgebeeld. Romeinse keizers hebben dit hybride sfinxbeeld laten afbeelden op munten, zich ervan bewust zijnde dat dit beeld het overgrote deel van de Egyptische bevolking zou bereiken. Om die reden zou dit een uitgelegene situatie zijn om een bepaald ‘keizerlijk’ beeld uit te dragen aan een groot publiek. Klaarblijkelijk is dit niet altijd het geval, en hebben Romeinse keizers wellicht consequent de adaptatie aan de Egyptische cultuur willen doorvoeren zoals dat ook gebeurde op sociaal-religieus gebied. Desalniettemin is het slaan van deze sfinxmotieven op

munten oorzaak van een innovatie van een toen al eeuwenoude sfinxcultus, en illustreert de Grieks-Romeinse invloed daarop.

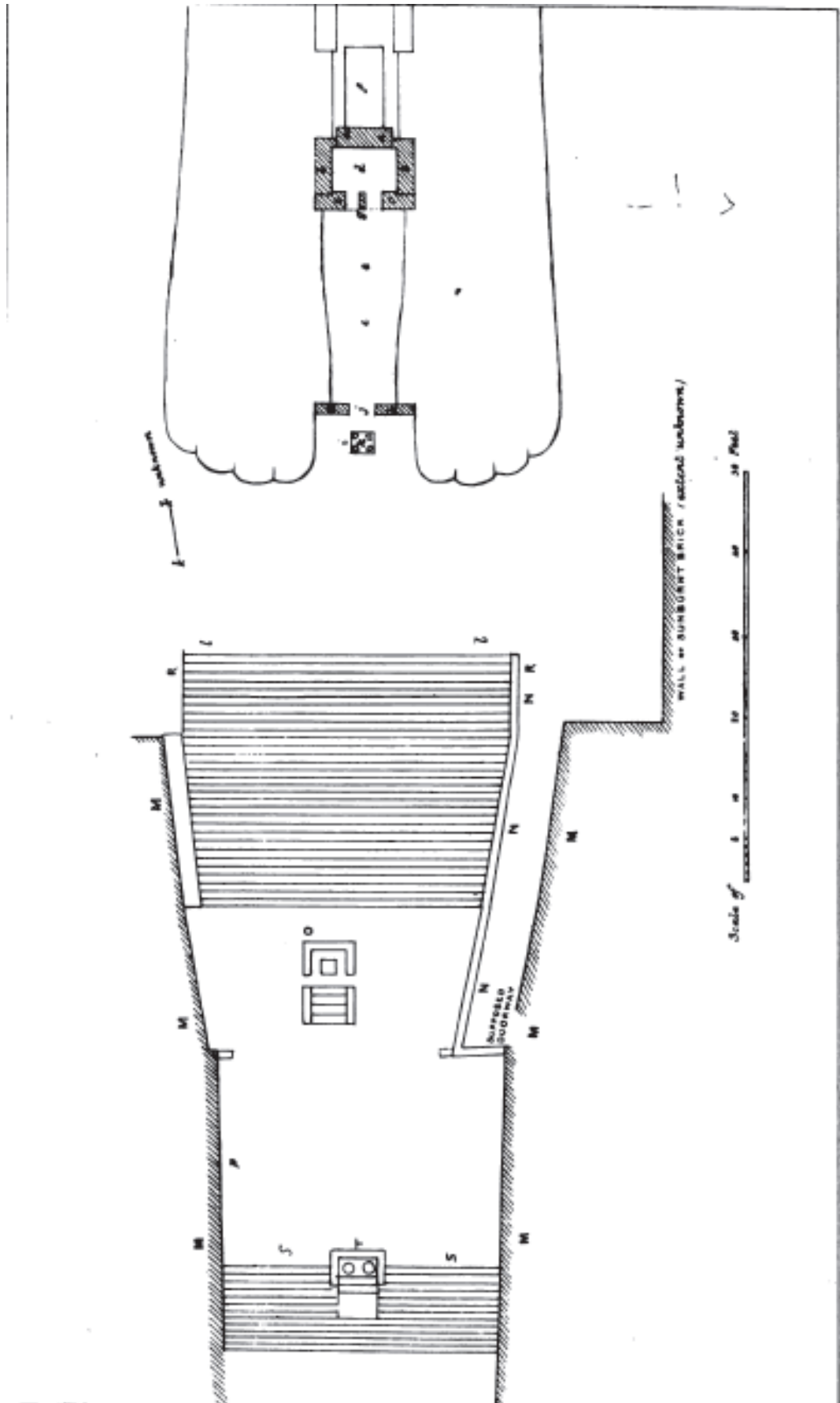
Paragraaf 2: Wijzigingen aangebracht bij de temenos

In de loop der tijd gedurende de Grieks-Romeinse periode lijkt de sfinx een soort oord te worden voor bezoekers met zowel religieuze als niet-religieuze intenties. Uit de vele inscripties²² die er zijn achtergelaten blijkt immers dat men niet alleen uit eerbied voor de godheid Harmakhis een bezoek kwam brengen, maar ook om enkel te vermelden dat men er is gepasseerd. Als we ons meer specifiek richten op restauraties die aan en in de omgeving van de sfinx zijn gedaan, is er een belangrijke innovatie die meteen in het oog springt en in de wetenschappelijke literatuur vaak is omschreven als de *temenos*²³ van de sfinx. De nabije omgeving van de sfinx is bewerkt tot een soort geplaveide boulevard met een monumentale ingang ten oosten van de sfinx. Deze ingang bestaat uit een lange trap met verschillende overlopen, afgezet door muren in ruwe baksteen (Zivie-Coche 2006, 68). De binnenkant van deze muren zijn bekleed met stenen, die op hun beurt zijn bedekt met pleister. Bij deze trappen zijn verschillende altaren geplaatst waar men kon offeren aan de godheid Harmakhis (Vyse 1840, vol. III, 111-2), en deze trappen leiden tot de kleine tempel tussen de poten van de sfinx waar, zoals besproken in hoofdstuk 2, de Droom stele en de twee steles van Ramses II zijn gevonden. Het geheel van deze trappen, de kleine tempel en de poten van de sfinx is als schets te zien in figuur 14.

Dat al deze aanpassingen aan de temenos in de Grieks-Romeinse periode plaats hebben gehad kan worden geconcludeerd uit de vondsten die zijn gedaan door Caviglia (Vyse 1840, vol. III, 109-14). In de eerste helft van de 19^e eeuw begon hij zijn werkzaamheden tussen de poten van de sfinx, en werkte van daaruit oostwaarts. Hij trof de door kleistenen muren afgebakende trap van 30 treden lang, die leidt naar een overloop. Volgend op deze overloop heeft hij een tweede trap gevonden die opklimt tot aan het niveau van het Gizeh plateau (Hassan 1953, 14). Al deze vondsten in de ‘maagdelijke’ bodem rondom de sfinx ten tijde van Caviglia hebben een weelde van informatie opgeleverd, maar zeggen ze ook wat over de betekenis van de sfinx? Zijn al deze aanpassingen gedaan vanuit een sacraal oogpunt? Of is de temenos van de sfinx enkel meer toegankelijk gemaakt voor de vele passanten? Om hier een beter beeld van te krijgen zal ik enkele vondsten van Caviglia uitlichten.

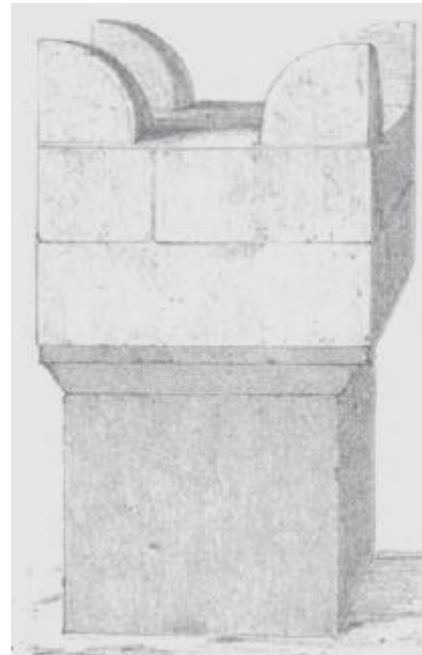
²² Deze zullen in de volgende paragraaf aan bod komen.

²³ Dit is letterlijk Oudgrieks voor ‘afgesneden land’. Vrij vertaald is het een definitie voor een afgebakende ruimte die is gewijd aan een heiligdom. In deze context is de temenos dus het gebied nabij de sfinx die speciaal aan zijn cultus is gewijd.

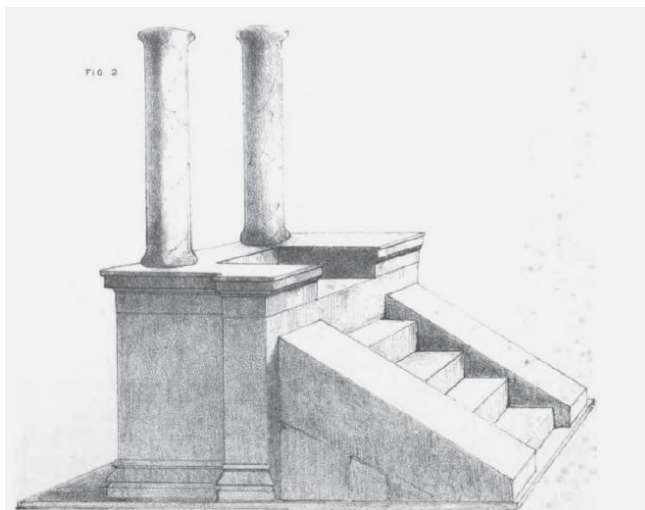

Figuur 14: De trappen vanaf het Gizeh-plateau en de kleine tempel tussen de poten van de sfinx geschetst door Salt. Bron: Vyse 1840, vol. III, 110

Toen Caviglia het zand van de buitenmuur van de kleine tempel tussen de poten van de sfinx verwijderde, vond hij daar net buiten een altaar van graniet. Dit altaar bevindt zich nu in het British Museum en is in reconstructie te zien in figuur 15. Vanwege de vorm van de stenen die op de hoeken van dit altaar zijn geplaatst wordt dit altaar in de wetenschappelijke literatuur een ‘gehoornd altaar’ genoemd (Zivie-Coche 2006, 68). Aan beide zijden van dit altaar is een gebroken sfinxbeeld gevonden, en op het altaar waren brandresten te zien (Vyse 1840, vol. II, 295). Deze sfinxen en brandresten lijken het beeld dat de verering van de sfinx in de Grieks-Romeinse periode nog in volle bloei was te bevestigen, gezien er blijkbaar regelmatig offers werden gebracht aan de godheid Harmakhis. Dit laatste zal in de volgende paragraaf uitgebreid aan bod komen. Als men de trap verder omhoog zou lopen komt men bovenaan bij een soort constructie dat in reconstructie is te zien in figuur 16. Dit kleine gebouw is geplaatst op een stenen platform. Baserend op de bouwstijl en de verschillende inscripties die in de directe omgeving zijn aangetroffen lijkt dit gebouw een soort standplaats te zijn vanwaar keizers of andere hoogwaardigheidsbekleders die de piramiden bezochten, de religieuze ceremonies konden aanschouwen die beneden bij het voornoemde gehoornde altaar plaatshadden (Vyse 1840, vol. III, 112).

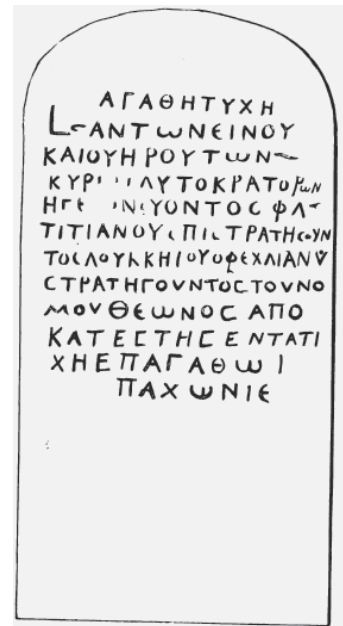
Figuur 15: Het gehoornde altaar dat door Caviglia net buiten de kleine tempel tussen de poten van de sfinx is aangetroffen. Bron: Vyse 1840, vol. III, Pl. D

Figuur 16: De standplaats voor bezoekers, bovenaan de trap. Bron: Vyse 1840, vol. III, Pl. C

Dat de locatie bij de poten van de sfinx al sinds de 18^e dynastie een centraal punt is voor het brengen van giften blijkt uit de steles in de kleine tempel aldaar, maar in de Grieks-Romeinse periode is de temenos duidelijk uitgebreid en verder bewerkt. De trappen, altaren en de standplaatsen voor toeschouwers lijken het brengen van offers ter verering van de sfinx te vergemakkelijken.

Wanneer deze monumentale ingang is geplaatst is erg onduidelijk, omdat, zoals ik al eerder heb vermeld in dit hoofdstuk, de documentatie van handelingen bij de sfinx uit de Ptolemeïsche periode erg gebrekkig is. Het eerder genoemde altaar aan de voet van dit trappencomplex bijvoorbeeld heeft een Griekse inscriptie, en dateert volgens Hassan dus in de Ptolemeïsche periode. Het is echter algemeen bekend dat in de Romeinse tijd ook veel inscripties zijn geplaatst in het Grieks, waardoor de datering van deze inscripties erg speculatief blijft. Hoewel de aanvang van werkzaamheden aan de temenos van de sfinx moeilijk te dateren blijkt, kan wel wat gezegd worden over de datering van restauraties. Een *terminus ante quem* kan immers gesteld worden, baserend op de eerst bekende restauraties van dit geheel gedaan door Verus en Aurelius. Aan de hand van inscripties heeft Caviglia volgens de eerste restauraties die zijn gedaan aan het geheel van trappen en plaveisel kunnen dateren op het 6^e regeringsjaar van Marcus Aurelius en Lucius Verus, ofwel 167 n.Chr. (Birch 1852, 32). De meest voorname inscriptie op een stele, in schets te zien in figuur 17, luidt in

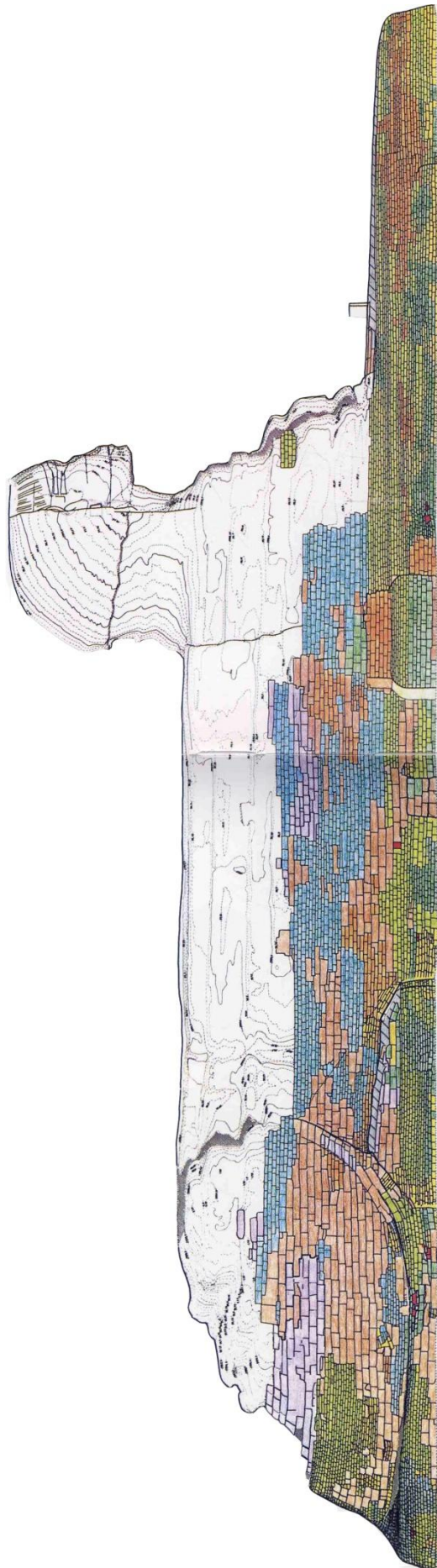

Figuur 17: De stele geplaatst nabij de sfinx, ter ere van restauraties uitgevoerd door Aurelius en Verus. Bron: Vyse 1840, vol. III, Pl. H

Engelse vertaling; *“To Good Fortune. In the sixth year of [Marcus Aurelius] Antoninus and of Verus, the sovereign Emperors, in the prefecture of Flavius Titianus, Lucianus Ophellianus being Commander in chief, and Theon being the general of the Nome, he rebuilt the walls under happy auspices”* (Vyse 1840, vol. III, 119). Het feit dat deze restauraties zijn gedaan betekent dat de temenos al bestond vóór c.a. 169 n.Chr. De temenos met zijn ‘Griekse’ kenmerken zou dus evengoed in de Ptolemeïsche als de Romeinse periode gemaakt kunnen zijn. Naast de werken van Aurelius en Verus heeft ook Septimius Severus enkele restauraties verricht bij de temenos van de sfinx. Er is een inscriptie gevonden, gedateerd in zijn regeringsperiode (193-211 n.Chr.), waarin werkzaamheden op het terrein worden vermeld (Regier 2004, 22-3). Onder deze werkzaamheden valt reparatie van de bestrating van het sfinxheilighdom en aanleg van bestrating voor de poten van de sfinx. Laatstgenoemde bestrating is deels bewaard gebleven.

Niet alleen is aandacht geschonken aan de aanbouw en restauratie van deze monumentale ingang en bijbehorende altaren, aan de sfinx zelf is ook nog het een en ander aangepast in de Grieks-Romeinse periode. Nero, Antoninus Pius, Hadrianus, Severus en andere Romeinse keizers hebben lagen van beschermende stenen aangebracht op de poten en de zijkant van de sfinx teneinde het beeld te restaureren en te conserveren. Volgens Vyse bijvoorbeeld hebben archeologische opgravingen een Griekse inscriptie aan het licht gebracht die melding maakt van werkzaamheden aan de sfinx ten tijde van Antoninus Pius (138-161 n.Chr.) (Vyse 1840, vol. II, 295). Daarnaast schrijft Birch dat, zich baserend op de vondsten gedaan door Caviglia, Nero de vloer van het sfinxheilighdom zou hebben geplaveid en kleine stenen zouden hebben gebruikt om de natuurlijke vorm van de sfinx intact te

houden. Ook Stadelmann (2006, 37) stelt dat de sfinx ten tijde van Nero is vrijgemaakt van het zand en deels is gerestaureerd. Hoewel er in de loop der tijd veel is geschreven over restauratiewerkzaamheden bij de sfinx, blijft het lastig om deze werken te traceren in het archeologisch bestand en de momenteel overgebleven restauratieblokken individueel nauwkeurig te dateren. Lehner heeft echter grondig de bekleding van de sfinx bestudeerd en heeft een vrij accurate schatting gemaakt van de restauratieblokken die zijn aangebracht. Het resultaat van deze studie heeft hij in kaart gebracht en toont hij in een van zijn publicaties (Lehner 1997, 122-32). De bijbehorende afbeelding plus legenda is te zien in figuur 18.

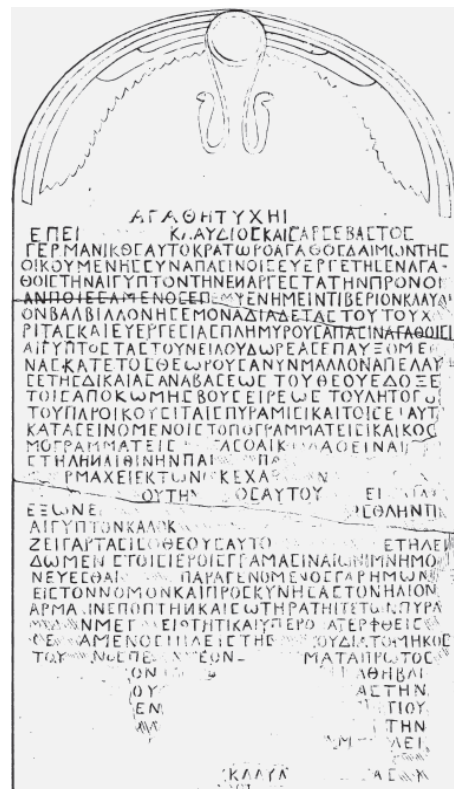

Figuur 18: Een overzicht van de gelaagdheid van de sfinx, opgesteld door Lehner. De verschillende kleuren in de legenda duiden de verschillende periodes aan waarin de verstevigingen zijn aangebracht. Bron: Lehner 1997, 128

Paragraaf 3: Inscripties geplaatst bij de sfinx

Naast deze archeologische resten zijn er, zoals in de inleiding vermeld, veel teksten gevonden bij de sfinx die zijn gedateerd in de Grieks-Romeinse periode. Deze zijn vaak gegraveerd in steles, maar in sommige gevallen zelfs ingekrast op de poten van de sfinx²⁴. De laatste inscripties zijn vaak van eenvoudiger aard, en duiden in veel gevallen op passanten die hun bezoek hebben willen vereeuwigen. Voor een dergelijk doel is het plaatsen van een stele logischerwijs te kostbaar. Behalve de eenvoudige handtekeningen of *proscynemes* die op de poten van de kolos werden gegrift, zijn er ook teksten van meer religieuze aard aangetroffen. Archeologische opgravingen hebben enkele epigrammen aan het licht gebracht die de sfinx verheerlijkten onder zijn vergriekste naam Harmakhis (Zivie-Coche 2006, 68). In deze paragraaf zal ik enkele voorbeelden van inscripties tonen die zijn aangetroffen bij de sfinx, om het bovenstaande te illustreren. Zoals in de inleiding van dit hoofdstuk al is gezegd, duiden veel inscripties niet per se op restauratiewerkzaamheden aan de sfinx, maar zijn deze om een andere reden relevant voor de bestudering van de Grieks-Romeinse invloed. In de loop van de bespreking van voornoemde voorbeelden zal duidelijk worden dat het in sommige gevallen juist de *locatie* is bij de sfinx die een centraal aandachtspunt wordt.

Bij de hierboven beschreven monumentale ingang heeft Caviglia een Griekse inscriptie gevonden, in steen, ter ere van Babillus, prefect in het 2^e jaar van het keizerschap van Nero. In deze inscriptie wordt door de bewoners van het nabijgelegen dorpje Busiris de gouverneur Babillus opgehemeld en wordt melding gedaan van de sfinx als ‘Harmakhis’. De stele is te zien in figuur 19 en luidt in Engelse vertaling; *To Good Fortune. Whereas the Emperor Nero Claudius, Ceasar, Augustus Germanicus, the Good Genius of the World, in addition to all the benefits he has conferred upon Egypt, has shown the most special care of its interests by sending to us Tiberius Babillus as Governor, through whose favour and acts of kindness abounding in all good things, Egypt [...] is now, more than ever enjoying the proper rising of the Deity [de Nijl], it has seemed good to the inhabitants of the village of Busiris in the Letopolitan Nome, who live near the Pyramids, and to the local and village clerks therein, to vote and dedicate a stone column”* (Vyse 1840, vol III, 118-9). Daarbij staat verderop nadrukkelijk vermeld dat deze moet worden opgericht nabij de

Figuur 19: De stele die bij de sfinx is geplaatst door de inwoners van het dorpje Busiris, ter ere van Nero en Babillus. Bron: Vyse 1840, vol. III, Pl. G

²⁴ Vanwege de beperkte hoeveelheid ruimte die ik in deze scriptie heb zal ik enkel de inscripties bespreken die het best leesbaar zijn. Veel teksten op de poten van de sfinx zijn erg moeilijk leesbaar, dus zullen niet verder ter sprake komen. Voor meer informatie verwijst ik naar Vyse 1840, vol III.

'*Great God Helios-Armachis*'. Wat opvalt is dat de inwoners van het dorp Busiris blijkbaar weltevreden waren met keizer Nero, en nog meer met de gouverneur Babillus. Door zijn toedoen genieten de inwoners van welvaart en voorspoed, en achten zij het nodig hem te eren middels het plaatsen van een inscriptie *bij de sfinx*. Het meest opvallend aan deze inscriptie is juist deze locatieaanduiding. Waarom zouden de bewoners van Busiris een stenen kolom plaatsen uit eerbetoon aan een gouverneur op een plek die zich niet eens binnen hun dorpsgrenzen bevindt? Het lijkt er op dat inscripties als deze bewust zijn geplaatst op een drukbezochte, en in sociaal-religieus opzicht belangrijke, plek. Wellicht is het onnodig bevonden om een votieve stele te plaatsen als deze niet in het zicht staat. Is de sfinx zo'n plek geweest die drukbezocht werd en bij uitstek gelegenheid bood aan het tentoonstellen van eerbetoon?

Een tweede voorbeeld lijkt dit te bevestigen. De inwoners van het nabijgelegen dorpje Busiris hebben nog een andere stele gewijd aan besluiten die zijn genomen door overheidsorganen. Deze stele dateert vóór de voornoemde stele, maar is later gevonden door Baraize. Deze stele is gewijd aan de destijds gouverneur van Nome genaamd Pompeius Sabinus (Hassan 1953, 234-5). De inscriptie die hierop geplaatst is vermeldt de niet-corrupte manier waarop Pompeius Sabinus (22-23 n.Chr.) de wet handhaafde, het onderhoud dat hij aan de kanalen heeft verricht en zijn welwillendheid naar de werkers toe. Ook hier blijkt dat de inwoners van Busiris het nodig hebben gevonden om deze inscriptie ter ere van een Romeinse gouverneur te plaatsen aan de voeten van de sfinx, zonder dat deze tekst direct relateert aan de sfinx en mogelijke aanpassingen/restauraties daaraan. Bevestigt het plaatsen van zulke steles dat de sfinx en zijn temenos, die sinds de Ptolemeïsche periode duidelijk vorm heeft gekregen, een bepaald aanzien had waarbij mensen het belangrijk of interessant vonden om de sfinx te bezoeken? Het lijkt er sterk op dat deze steles bij de sfinx zijn geplaatst in de hoop dat de teksten bij zoveel mogelijk passanten in het oog zouden springen. Laten we kijken naar wat meer voorbeelden van inscripties die zijn achtergelaten door deze voorbijgangers om hiervan een duidelijker beeld te scheppen.

Zoals eerder gezegd lieten veel bezoekers van de sfinx in de Grieks-Romeinse periode berichten achter om hun aanwezigheid bij de sfinx vast te leggen. Ze plaatsten monumenten, steles, graffiti en wijdden verschillende leeuwen en sfinxen als votieven. Twee van zulke kalkstenen blokken zijn nabij de sfinx gevonden door Baraize en naar het museum in Cairo gebracht. In 1954 heeft Bernard hier notities van gemaakt en opgenomen in zijn publicatie uit 1983. De eerste inscriptie die ik hier zal bespreken betreft een vermelding van het brengen van offers door een gezin dat de sfinx heeft bezocht (zie figuur 20). De Griekse tekst luidt; “Ἀργαίου καὶ τῆς | γυναικὸς καὶ τῶν | τέκνων” (Chaniotis *et al.* 2011, SEG 33 1320). Naar het Engels vertaald leest deze tekst dan; “*Offering of Aragaïos, his wife, and their children*” (Hassan 1953, 120).

Figuur 20: Een van de kalkstenen blokken die door Baraize nabij de sfinx gevonden zijn. Het bevindt zich nu in het Cairo museum. Bron: Hassan 1953, 120

Deze inscriptie dateert uit ca. de 2^e eeuw n.Chr. en lijkt duidelijk de intentie weer te geven die sommige passanten koesterden bij hun bezoek aan de sfinx in die bepaalde periode. Teksten als deze die bij de temenos zijn aangetroffen lijken het beeld te bevestigen dat de temenos en de altaren in gebruik waren voor offers. Een tweede inscriptie in kalksteen, gedateerd in de 1^e-2^e eeuw n.Chr., is te zien in figuur 21, en leest; “Τὸ προσκύνημα | Διοσκόρου λαξοῦ | καὶ τῶν τέκνων ἑαυτοῦ καὶ” (Chaniotis *et al.* 2011, SEG 33 1321). De Engelse vertaling luidt als volgt; “*Adoration of Discoros, the stone-cutter, and his children, and ...*” (Hassan 1953, 121).

Figuur 21: Een van de kalkstenen blokken die zijn gevonden door Baraize nabij de sfinx gevonden zijn. Dit blok heeft een incomplete inscriptie. Bron: Hassan 1953, 121

Opmerkelijk is dat deze kalkstenen inscriptie niet is afgemaakt; wellicht moest de naam van Discoros' vrouw nog worden toegevoegd. Zoals we de vertaling bij het voornoemde voorbeeld lezen als ‘een offer *door* Argaios [...]’, kan dat op dezelfde manier voor deze inscriptie; ‘een verering *door* Discoros [...]’. Deze steenhouwer geeft duidelijk weer dat hij de sfinx aanbidt en heeft dientengevolge een

inscriptie geplaatst aan zijn voeten om dat aan iedereen kenbaar te maken. Deze korte inscriptie is, evenals de voorgaande, een van de voorbeelden die duiden op een bepaald aanzien van de sfinx in de Grieks-Romeinse periode, waarbij offers werden gedaan, werd gebeden, etc. Het lijkt er sterk op dat de sfinxcultus en de manier waarop deze werd benaderd een verandering ondergaat in deze periode. Naast deze vrij eenvoudige inscripties namen de berichten die bij de sfinx achter werden gelaten ook wat meer ambitieuzere vormen aan. In enkele gevallen werden zelfs kleine gedichten ter ere van de sfinx geplaatst, in plaats van enkel het markeren van aanwezigheid. Caviglia trof tijdens zijn werkzaamheden bij de sfinx de helft aan van een dergelijk gedicht, gegraveerd in kalksteen. Later is de andere helft hiervan ook nabij de sfinx aan het licht gebracht door Baraize. Beide helften van deze inscriptie in kalksteen zijn echter niet te dateren. De enige aanwijzing die we hebben is het gebruik van de benaming Harmakhis, dat, zoals eerder beschreven in dit hoofdstuk, enkel voorkomt vanaf de Grieks-Romeinse periode. Het gedicht, in Engelse vertaling, lijkt de sfinxcultus die in de Grieks-Romeinse periode heerste te verwoorden;

*"[...]
 It knows not either the ravages of the enemy, or the sobbing;
 It rejoices always in feasts and banquets,
 And the choruses of the young people, united from all parts.
 We hear the flutes, not the trumpet of war,
 And the blood that waters the earth is of the sacrificial bulls,
 Not from the slashed throats of men.
 Our ornaments are the festive clothes, not the arms of war,
 And our hands hold not the scimitar,
 But the fraternal cup of the banquet;
 And all night long, while the sacrifices are burning,
 We sing hymns to Harmakhis, and our heads
 Are decorated with garlands." (Hassan 1949, 233-4)*

Dit gedicht verhaalt over bijeenkomsten bij de sfinx, die volledig in teken staan van vrede samen zijn en het vereren van de godheid Harmakhis. In dit gedicht wordt continu de vredige staat waarin de bezoekers van de sfinx verkeren in contrast gezet met een gewelddadige. Het lijkt er op dat, omdat er zo sterk wordt afgezet tegen oorlogvoering, de schrijver(s) van dit gedicht juist in zo'n gewelddadige situatie verkeerde of daar nog verse herinneringen aan had(den). Hoewel dit gedicht niet nauwkeurig is gedateerd kan wellicht op basis hiervan de assumptie worden gedaan dat het in de Grieks-Romeinse periode geschreven is *in of vlak na* een turbulente periode. Los van de datering komt uit dit gedicht duidelijk een kant van de Grieks-Romeinse perceptie van de sfinx naar voren. Hoewel rekening gehouden moet worden met de waarschijnlijke romantisering van de daadwerkelijke situatie, kan dit gedicht ons toch wat vertellen over de specifieke waardering van de sfinx. Niet alleen maken we op dat de locatie bij de sfinx in de Grieks-Romeinse tijd een plek voor liederen en samen zijn was, maar

ook dat er regelmatig sprake was van goddelijke verering van de sfinx. De fragmenten ‘*And the blood that waters the earth is of the sacrificial bulls*’ en ‘*while the sacrifices are burning*’ bevestigen dat offers, zoals vermeld op de kalkstenen stele van Aragaios die zojuist is besproken, regelmatig werden gedaan aan de sfinx te Gizeh. Dit blijkt niet alleen uit epigrafisch bewijs, maar ook de brandresten op altaren zoals die vermeld in de vorige paragraaf duiden op het regelmatig brengen van offers.

Naast de voornoemde inscripties is er nog een bron die duidelijkheid schept over de waardering van de sfinx in de Grieks-Romeinse periode. Plinius schreef in de 1^e eeuw n.Chr. in zijn *Naturalis Historia* in boek 36, passage 17 over de sfinx dat in Engelse vertaling luidt; “*In front of them [de piramiden] is the Sphinx [...]. The inhabitants of the region regard it as a deity. They are of the opinion that a King Harmais [Harmakhis] is buried inside it [...]. The face of the monstrous creature is painted with ruddle as a sign of reverence*” (Eichholz 1962, 61). In deze tekst wordt melding gedaan van Harmakhis en de goddelijke betekenis daarvan voor de lokale bevolking. Wat hieruit opgemaakt kan worden is dat ook in de 1^e eeuw n.Chr. de sfinx nog steeds in vol ornaat te bezichtigen was. De laatste zin toont daarnaast ook aan dat de goddelijke verering van de sfinx door middel van het beschilderen van het gezicht, zoals dat werd gedaan vanaf de 18^e dynastie, werd doorgezet in de Grieks-Romeinse periode.

Paragraaf 4: De betekenis van de sfinx in de Grieks-Romeinse periode

Ondanks dat de sfinx en zijn omgeving ten tijde van de Faraonisch periode een bijeenkomstplaats was voor bezoekers met religieuze bedoelingen ter verering van de godheid Hor-em-akhet, lijkt de sfinx in de Grieks-Romeinse periode een nieuwe, veranderde waardering erbij te krijgen. Naast het vereren van de sfinx als godheid onder de naam Harmakhis, komen er in de Grieks-Romeinse periode ook steeds meer bezoekers die geen religieus sentiment koesterden bij van de sfinx. De sfinx moet in de loop der jaren tijdens de Grieks-Romeinse periode steeds bekender zijn geworden onder zowel het Egyptische als Grieks/Romeinse volk, gezien de aandacht die er door koningen en keizers aan is besteed. Denk hierbij aan het drukken van sfinxmotieven op Romeinse munten, de monumentale aanbouw bij de temenos van de sfinx, etc. Deze uitgebreide input van energie heeft vermoedelijk nieuwsgierigheid uitgelokt en mensen vanuit het Romeinse rijk geprikkeld om de sfinx te komen bezichtigen, zonder daarbij speciaal de godheid Harmakhis te komen vereren. Waarom dan juist de koningen en keizers zich bezig hielden met de sfinx is volgens Hassan (1949, 230) hoofdzakelijk voor zelfpresentatie om politieke redenen, en simpelweg uit nieuwsgierigheid. Vooral het argument dat men om politieke redenen een bezoek bracht aan de sfinx is waarschijnlijk. Om de Egyptische bevolking achter zich te scharen hebben Griekse koningen en Romeinse keizers zich laten afbeelden als farao's in typisch Egyptische klederdracht, en hebben zich gemengd in deze 'inheemse' cultuur. Door het toe-eigenen van deze Egyptische traditie hebben de Grieken en Romeinen dus ook op traditionele wijze eerbetoon aan de sfinx moeten brengen, gezien verleden farao's dat regelmatig deden (zie hoofdstuk 2).

Naast de toewijding door koningen en keizers om de sfinxcultus in ere te houden bestaan andere factoren die hebben bijgedragen aan de populariteit van de sfinx. De Grieken en Romeinen hechtten een specifiek symbolische en esthetische waarde aan sfinxen in het algemeen. Waar de sfinx als symbool door de Egyptenaren veel is gebruikt als beschermer van heiligdommen, blijkt uit archeologische resten dat sfinxen door de Grieken en Romeinen vaak zijn gebruikt als decoratie van meubelstukken (Regier 2004, 24). Het is dan ook zeker niet het geval dat de Egyptische sfinx totaal vreemd voor hen was. De Grieken en Romeinen hadden al een 'eigen' sfinx. De Griekse sfinx bijvoorbeeld, die aan ons het meest bekend is, is de vrouwelijke sfinx uit het mythologische verhaal van Oedipus. De confrontatie met de Egyptische sfinxen en de daaropvolgende interactie resulteerde dus vooral in een combinatie van twee sfinxen, namelijk de sfinxen die wij typeren als 'Grieks' en 'Egyptisch'. Deze combinatie is veelal terug te zien in beelden zoals besproken in paragraaf 1.

Met een religieuze intentie, politieke intentie of puur uit nieuwsgierigheid, de sfinx te Gizeh genoot veel aandacht in de Grieks-Romeinse periode. Dat ook het 'gewone volk', en niet alleen de koningen/keizers, veel op bezoek is geweest blijkt voornamelijk uit de vele inscripties die zijn aangetroffen op en bij de sfinx. De inscripties op de poten van de sfinx zijn helaas erg slecht leesbaar, maar zijn hoogstwaarschijnlijk van seculiere aard. Maar niet alleen deze inscripties vertellen ons wat over de manier waarop de sfinx werd gezien in de Grieks-Romeinse periode. Naast deze vrij

eenvoudige inscripties zijn er zelfs enkele begravingen gevonden in de omgeving van de sfinx. Ten westen van de Amenhotep II tempel die in het vorig hoofdstuk is beschreven, zijn naast de steles en de votieven van Amenhotep II vele begraven aardewerk potten gevonden (te zien in figuur 22). Deze

Figuur 22: De Romeinse aardewerk potten die crematieresten bevatten. Bron: Hassan 1953, 39

potten bevatten op het moment van opgraven nog steeds hun originele vulling, namelijk crematieresten. Deze potten dateren uit de Romeinse periode en lijken het resultaat te zijn van een soort familiebegrafenis (Hassan 1953, 39). Er is door een of meerdere personen bewust besloten om deze crematieresten te begraven nabij de sfinx, waarbij de urnen duidelijk in een bepaald patroon of verband zijn neergelegd. Dit laatste doet vermoeden dat deze overleden personen op een of andere manier aan elkaar

gerelateerd zijn. Naast deze begraving nabij de sfinx is een soortgelijke vondst gedaan ergens anders te Gizeh, namelijk bij de *mastaba*²⁵ van koningin Rekhit-Ra van de 5^e dynastie (Hassan 1946, 243). Deze begravingen, keurig geordend, duiden erop dat men tijdens de Grieks-Romeinse periode in de buurt van de oude heilige monumenten te Gizeh begraven wilde worden (Jordan 1998, 100-1). Of de crematieresten van ‘Grieken’/’Romeinen’ of ‘Egyptenaren’ zijn is natuurlijk niet te zeggen, maar dat personen in de Grieks-Romeinse periode in plekken als deze hun laatste rustplaats vonden is veelzeggend over de manier waarop de sfinx werd beschouwd.²⁶ Dit voorbeeld lijkt sterk te duiden op de overtuiging die men had in de heiligheid van de temenos van de sfinx, omdat besloten werd om voor altijd in de omgeving onder de beschermende blik van de godheid Harmakhis te rusten.

²⁵ Een antieke Egyptische tombe

²⁶ En zeker als het hier daadwerkelijk Grieken en Romeinen betreft, die hun religieuze wortels elders hebben.

Conclusie

De sfinx te Gizeh is een van de belangrijkste symbolen van Egypte en is dan ook veelvuldig bestudeerd. De nadruk van deze studies heeft voornamelijk op de datering en religieuze/symbolische betekenis van de sfinx uit het Oude Rijk gelegen. Zoals ik in de inleiding heb vermeld heeft de sfinx uit de Grieks-Romeinse periode echter aanzienlijk minder aandacht gekregen. Omdat de sfinx in die periode wel degelijk aanwezig was in het dagelijkse leven, is het interessant om deze periode wat zorgvuldiger te bestuderen. Daarom heb ik in deze scriptie de onderbelichte periode van de sfinx centraal gesteld en behandeld aan de hand van archeologische vondsten. In het eerste hoofdstuk heb ik een uiteenzetting gedaan van belangrijke discussies betreffende de datering en religieuze/symbolische betekenis van de sfinx ten tijde van zijn creatie. Na een korte bespreking van het materiaal waaruit de sfinx is gehouwen heb ik aangetoond dat, hoewel er wat betreft datering verschil in opvatting bestaat tussen de farao's Khufu en Khafra, de sfinx zeker in de 4^e dynastie uit het Oude Rijk is gedateerd. Dit is gebaseerd op de iconografie van het beeld, inscripties op steles en de positie van de sfinx ten opzichte van de piramides van voornoemde farao's. Het lijkt er sterk op dat de sfinx in de 4^e dynastie werd gecreëerd als farao om te fungeren als *übernatürlichen Wächter*, die deels de fysieke kracht van de leeuw en intellectuele kracht van de farao bezat. In hoofdstuk twee heb ik vervolgens een uiteenzetting gedaan van aanpassingen en restauraties die zijn gedaan in de Egyptische oudheid, en daarmee wat proberen te zeggen over de (verandering in) perceptie van de sfinx. De meest gedetailleerde en aanzienlijke aanpassingen zijn gedaan door Amenhotep II, Toetmosis IV en Ramses II. Eerstgenoemde heeft een tempel naast de sfinx geplaatst met een enorme kalkstenen stele, en in die tempel votieven. Toetmosis IV plaatste een stele tussen de poten waarop restauraties staan vermeld, en bouwde muren om de sfinx heen ter bescherming tegen opwaaiend zand. Ramses II plaatste enkele steles naast die van Toetmosis IV en liet zich afbeelden als tribuutbrengende farao, en heeft opdracht gegeven tot restauratie van de sfinx. Na vrijgemaakt te zijn van het stuifzand leefde de sfinxcultus vanaf de 18^e dynastie blijkbaar weer op. De goddelijke connotatie bij de naam Hor-em-akhet, ofwel 'Horus-in-de-Horizon', duidt naast de aangebrachte baard en de beschilderingen op een goddelijke verering van de leeuwmen. Het lijkt er hier dus op dat er een verschuiving heeft plaatsgevonden in de perceptie die men had van de sfinx, tot het beeld van de sfinx als godheid en die als zodanig behandeld moet worden.

Met de komst van de Grieken en Romeinen zijn er veel veranderingen opgetreden, hoewel het religieuze bestaan van de sfinx wel levendig bleef. In het derde hoofdstuk heb ik aan de hand van enkele sfinxbeelden/motieven laten zien dat de invloed van de Grieken en Romeinen op de uitbeelding van de sfinxcultus sterk was. Dit lijkt te duiden op een bepaalde nieuwsgierigheid vanuit de Grieks-Romeinse farao's richting een religie/cultus die voor hen 'exotisch' was. In deze periode is een grote monumentale ingang gebouwd bij de temenos van de sfinx, waarbij naast vele inscripties enkele altaren zijn gevonden. Deze temenos lijkt de plek bij uitstek te zijn geweest om giften te brengen aan de godheid Harmakhis. Archeologische opgravingen hebben inscripties aan het licht gebracht die

duidelijk hebben gemaakt dat keizers als Severus deze trappen, het plaveisel en de sfinx zelf hebben gerestaureerd. Daarnaast lijken de inscripties die nabij de sfinx zijn gevonden uit te beelden dat de sfinx niet alleen een goddelijke verering geniet onder de naam Harmakhis, maar ook dat gebruik wordt gemaakt van zijn drukbezochte locatie om bepaalde berichten uit te dragen aan zoveel mogelijk aanschouwers. De sfinx en zijn temenos groeien in de Grieks-Romeinse periode immers in populariteit niet alleen onder de keizers, maar ook onder de bevolking. In deze periode worden zelfs inscripties op het lichaam van de sfinx gekrast door passanten om enkel hun bezoek te markeren.

Met de bespreking van deze archeologische vondsten heb ik geprobeerd een duidelijk beeld te scheppen van de manier waarop de sfinx in al zijn levensjaren is behandeld, en daarmee het eerste deel van de hoofdvraag; *Wat voor veranderingen zijn er aangebracht op en rond de sfinx, met name door de Grieken en Romeinen, en (hoe) heeft dat uiteindelijk de belevingswaarde van de sfinx veranderd?* te beantwoorden. Wat betreft het tweede deel; aan de hand van deze aanpassingen kan wel degelijk gesteld worden dat de sfinx sterke veranderingen heeft ondergaan in zijn belevingswaarde in de loop der tijd. Na de statusverandering die de sfinx tussen het Oude Rijk en het Nieuwe Rijk meemaakte, lijkt wederom in de Grieks-Romeinse periode een verschuiving plaats te hebben in de perceptie van de sfinx. Aan de ene kant, af te leiden uit de vele inscripties en de monumentale ingang bij de sfinx die zoveel restauratieve aandacht heeft gekregen, genoot de sfinx nog steeds een verering van goddelijke aard. In veel instanties wordt hij Harmakhis genoemd, de vergriekste variant van het oudere Hor-emakhet, en wordt melding gedaan van (dieren)offers die aan deze godheid worden gebracht. Aan de andere kant onderscheidt de beleving van de sfinx in de Grieks-Romeinse periode zich van die uit het Nieuwe Rijk, doordat men hier ook als nieuwsgierige bezoekers terecht kwam zonder daarbij de godheid Harmakhis bewust te komen vereren. In de laatste periode van actieve aandachtsbesteding van de sfinx in de oudheid, zien we twee dingen die samenkomen in de Grieks-Romeinse periode; bezoekers met religieuze intenties en seculaire intenties die we wellicht kunnen interpreteren als de eerste vorm van toerisme. Persoonlijk denk ik dat deze seculiere aandacht het gevolg is van het actieve beleid dat de Grieks-Romeinse farao's hebben gevoerd om zich te mengen in de Egyptische cultus, zoals eerder in deze scriptie uitgelegd, en zo politieke orde te handhaven. Bovendien was Egypte geen Romeinse provincie in de gebruikelijke betekenis. De enorm graanproductie van Egypte was immers een belangrijke factor bij het handhaven van de rust in Rome, en voorgesteld kan worden dat de Romeinse keizers om die reden zich extra hebben gemoeid met het tevreden houden van de Egyptische bevolking. Deze uitwisseling van ideeën en cultuureigenschappen als gevolg van dit actieve beleid werd mee teruggenomen naar Rome en heeft wellicht de bevolking daar geïnspireerd om een bezoek te brengen aan de sfinx te Gizeh, die zoveel aandacht genoot van de keizers.

Vanuit een lange-termijn perspectief is een actieve cultus waar te nemen die door zowel koninklijke families als het gewone volk werden gehandhaafd en doorgezet tot aan de Romeinse tijd. Vanuit dit perspectief kan worden geconstateerd dat de sfinx vanaf de 18^e dynastie al werd gezien als

een monument dat door contemporaine koningen/keizers regelmatig werd onderhouden, waarbij de religieuze traditie van de sfinx als Hor-em-akhet/Harmakhis werd doorgezet tot in de Romeinse tijd. Kan dan gesteld worden dat de Grieken en Romeinen dit monument als Egyptisch erfgoed hebben beschouwd en om die reden het hebben onderhouden? Wellicht hebben we hier daadwerkelijk te maken met een vroege vorm van erfgoedmanagement, waarbij de sfinx bewust werd beschermd tegen verval op een zowel fysiek als geestelijk niveau. Of dit nu wel of niet het geval is, uit het archeologisch bestand is gebleken dat de sfinx in de Grieks-Romeinse periode ontzettend veel aandacht heeft gekregen op verschillende niveaus, variërend van restauratieve tot sociaal-politieke en religieuze aandacht.

Wat ik tenslotte nogmaals wil aankaarten is het gat in het publicatiearchief omtrent de opgravingen die zijn uitgevoerd in de nabijheid van de sfinx. Zoals in de inleiding beschreven is het erg lastig gebleken om de primaire literatuur te bemachtigen van archeologen die als eerst grote delen hebben opgegraven, zoals Caviglia en Baraize. Eerstgenoemde heeft bijvoorbeeld veel werk verricht aan en bij de sfinx, waarvan de documentatie deels verloren is gegaan of gewoon niet is gemaakt. Hij heeft gewerkt onder Salt, die notities en schetsen heeft gemaakt van de opgraafwerkzaamheden die later zijn gepubliceerd door Vyse. Helaas heeft Vyse weinig oog gehad voor de sfinx, en zich voornamelijk gericht op de piramiden te Gizeh. Hierdoor²⁷ vrees ik dat bepaalde documentatie en geschriften betreffende de sfinx niet zijn verwerkt of verloren zijn gegaan. De enige teksten die ik van Caviglia zelf heb kunnen bemachtigen zijn twee brieven uit 1820 en 1837, respectievelijk aan de redactie van de 'Journal des Voyages' (Caviglia 1820) en aan die van 'Tait's Magazine' (Caviglia 1837). Van Baraize heb ik totaal niets kunnen vinden. Om deze redenen heb ik deze scriptie voornamelijk moeten baseren op secundair werk. Dit probleem heeft duidelijk veel gevolgen voor mijn onderzoek naar de sfinx, gezien het belangrijk is om zo dicht mogelijk bij de 'archeologische bron' te komen voor zo betrouwbaar mogelijke informatie. De reden dat ik dit nogmaals aankaart is dan ook in de hoop dat men eens grondig onderzoek gaat doen naar originele publicaties of notities die zijn gedaan door archeologen als Caviglia en Baraize, om dit gat in het archief zo goed mogelijk te dichten voor verder onderzoek.

²⁷ En door de vermoedelijke ruzie tussen Vyse en Caviglia waarnaar al eerder is verwezen in het overzicht van de archeologen die dienst hebben gehad bij de sfinx.

Samenvatting

De sfinx te Gizeh, die heden ten dage uitkijkt op Cairo en in alle rust de drie welbekende piramides lijkt te bewaken, heeft vanaf de 4^e dynastie tot heden ten dage veel aandacht genoten. In zowel het Faraonisch Egypte als de Grieks-Romeinse periode zijn veel restauraties gedaan aan en bij de sfinx, en zijn zelfs in de loop der jaren structuren en/of teksten toegevoegd. De laatste periode is bij de bestudering van de sfinx echter relatief onderbelicht gebleven en zal in deze scriptie dus de meeste aandacht krijgen. De vondsten die zijn gedaan door verscheidene egyptologen en archeologen komen in de verschillende hoofdstukken ter sprake en zullen worden geanalyseerd in de poging een verandering in de perceptie van de sfinx te kunnen waarnemen vanaf zijn creatie tot aan de Grieks-Romeinse periode. Welke aanpassingen zijn gedaan aan de sfinx en waar leiden we dat uit af? Wat betekenen deze specifiek aanpassingen of aangebrachte teksten precies? Zegt dit ons wat over de manier waarop de sfinx werd gezien of gewaardeerd door ofwel de lokale bevolking ofwel het koninklijk/keizerlijk huis? Waarom bemoeiden deze Grieken en Romeinen zich met een monumentale structuur die voor hen vreemd was? Na het kritisch bekijken van vragen als deze aan de hand van het aanwezig archeologisch materiaal kan geconcludeerd worden dat de sfinx te Gizeh op lange-termijn een zeer belangrijke rol heeft gespeeld in de lokale cultuur. Er is daadwerkelijk een verandering te constateren in de perceptie van de sfinx aan de hand van al deze inscripties en aanpassingen, waarbij wellicht de conclusie getrokken kan worden dat men hier te maken heeft met een vroege vorm van erfgoedmanagement.

Bibliografie

Klassieke bronnen

Plinius, G. *Naturalis Historia, Libri XXXVI-XXXVII*. D.E. Eichholz (ed), 1962. London: Heinemann

Literatuurlijst

Bernand, E., 1983. *Inscriptions grecques d'Égypte et de Nubie*. Paris: Les Belles Lettres

Birch, S., 1852. On excavations by Capt. Caviglia, in 1816, behind, and in the neighborhood of the Great Sphinx. *The Museum of Classical Antiquities* 2(5), 26-34.

Breasted, J.H., 1906. *Ancient Records of Egypt, Vol. II: The Eighteenth Dynasty*. Chicago: University of Chicago Press.

Breasted, J.H., 1906. *Ancient Records of Egypt, Vol. III: The Nineteenth Dynasty*. Chicago: University of Chicago Press

Campbell, P., 1837. A Brief Account of the Discoveries made in Egypt, between the years 1820 and 1836, by T.B. Caviglia. *Tait's Edinburgh Magazine* 4(47), 706

Caviglia, M., 1820. Letter from M. Caviglia to the Editor of the Journal des Voyages, *British Register* 49(338), 242

Chaniotis, A., T. Corsten, R.S. Stroud en R.A. Tybout (eds), 2011. "Gizeh. Proskynemata to the Sphinx-Harmakhis." *Supplementum Epigraphicum Graecum, 33 1320-1322*. Leiden: Brill.

Clayton, P., 1994. *Kroniek van de farao's. Een compleet overzicht van de heersers en dynastieën van het oude Egypte*. London: Thames en Hudson.

Dawson, R., 1995. *Who was Who in Egyptology*. London: Egypt Exploration Society

Gauri, K.L., J.J. Sinai en J.K. Bandyopadhyay, 1995. Geologic weathering and its complications on the age of the sphinx. *Geoarchaeology: an International Journal* 10(2), 119-33.

Hassan, S., 1944. *Excavations at Giza V: 1933-1934*. Cairo: Egyptian university faculty of arts.

Hassan, S., 1946. *Excavations at Giza VI: 1934-1935. Part 1*. Cairo: Egyptian university faculty of arts.

Hassan, S., 1949. *The Sphinx: It's History in the Light of Recent Excavations*. Cairo: Government Press.

Hassan, S., 1953. *The Great Sphinx and its Secrets. Historical studies in the light of recent excavations*. Cairo: Government press.

Helck, W., E. Otto en W. Westendorf, 1972-1992. *Lexikon der Agyptologie, I-VII*. Wiesbaden: Harrassowitz

Hornung, E., 2006. *Ancient Egyptian chronology*. Leiden: Brill

Jordan, P., 1998. *The Riddles of the Sphinx*. Phoenix Mill: Sutton Publishing Limited.

Lehner, M., 1992. Reconstructing the Sphinx. *Cambridge Archaeological Journal* 2(1), 3-26

Lehner, M., 1992b. Documentation of the Sphinx. *The First International Symposium on the Great*

- Sphinx. Book of Proceedings*, pp. 54-107. Edited by Feisal A. Esmael. Cairo: American University in Cairo Press.
- Lehner, M., 1997. *The Complete Pyramids*. London: Thames and Hudson
- Maspero, G., 1903. *Guide to the Cairo Museum*. Cairo: French institute of Oriental Archaeology.
- Regier, W., 2004. *Book of the Sphinx*. Lincoln: University of Nebraska Press
- Ricke, H., 1970. *Der Harmachistempel des Chephren in Giseh*. Wiesbaden: Steiner
- Riggs, C., 2005. *The beautiful burial in Roman Egypt: art, identity, and funerary religion*. Oxford: Oxford University Press
- Satzinger, H., 1994. *Das Kunsthistorische Museum in Wien: die Ägyptisch-Orientalische Sammlung*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Schoch, R.M., 1993. Reconsidering the Sphinx. *Omni* 15(6), 31-4.
- Schoch, R.M., 1992. A modern riddle of the Sphinx. *Omni* 14(11), 46-50.
- Stadelmann, R., 1998. Formale Kriterien zur Datierung der königlichen Plastik der 4. Dynastie, in Nicolas Grimal (ed), *Les Critères de Datation Stylistiques à l'Ancien Empire*. Cairo: Institut français d'archéologie orientale, 353-87
- Stadelmann, R., 2006. De Grote Sfinx van Giza, in *Sfinx. De wachters van Egypte*. Brussel: ING/Mercatorfonds
- Sourouzian, H., 2006. Sfinxen langs processiewegen, in *Sfinx. De wachters van Egypte*. Brussel: ING/Mercatorfonds
- Versluys, M.J., 2009. Lokaal en globaal. Egypte in de Romeinse wereld. *Lampas* 42(3), 186-203.
- Vyse, H., 1840. *Operations carried on at the pyramids of Gizeh in 1837: with an account of a voyage into Upper Egypt and an appendix Vol.I*. London: Fraser.
- Vyse, H., 1840. *Operations carried on at the pyramids of Gizeh in 1837: with an account of a voyage into Upper Egypt and an appendix Vol.II*. London: Fraser.
- Vyse, H., 1840. *Operations carried on at the pyramids of Gizeh in 1837: with an account of a voyage into Upper Egypt and an appendix Vol.III*. London: Fraser.
- Warmenbol, E., 2006. *Sfinx. De wachters van Egypte*. Brussel: ING/Mercatorfonds
- Zivie-Coche, C., 2002. *Sfinx: History of a Monument*. New York: Cornell University Press.
- Zivie-Coche, C., 2006. De Sfinx van Giza en de eredienst van Harmachis, in *Sfinx. De wachters van Egypte*. Brussel: ING/Mercatorfonds

Appendices

Appendix 1: Overzicht dynastieën²⁸

- **De Archaische Periode** (1^e en 2^e dynastie): 3150-2686
- **Oude Rijk** (3^e t/m 6^e dynastie): 2686-2181
 - *4^e dynastie:*
 - 1) Khufu (2589-2566)
 - 2) Djedefre (2566-2553)
 - 3) Khafra (2558-2532)
 - 4) Menkaure (2532-2504)
- **Eerste intermediaire periode** (7^e t/m 10^e dynastie): 2181-2040
- **Midden Rijk** (11^e en 12^e dynastie): 2040-1782
- **Tweede intermediaire periode** (13^e t/m 17^e dynastie): 1782-1570
- **Nieuwe Rijk** (18^e t/m 20^e dynastie): 1550-1070
 - *18^e dynastie*
 - 6) Toetmosis III (1479-1425)
 - 7) Amenhotep II (1428-1400)
 - 8) Toetmosis IV (1400-1390)
 - 9) Amenhotep III (1386-1349)
 - *19^e dynastie*
 - 1) Ramses I (1293-1291)
 - 2) Seti I (1291-1278)
 - 3) Ramses II (1279-1213)
- **Derde intermediaire periode** (21^e t/m 25^e dynastie): 1069-664
- **Saitische periode** (26^e dynastie): 664-525
- **Late Rijk** (27^e t/m 31^e dynastie): 525-332
 - *27^e dynastie:* Perzische overheersing
 - *28^e t/m 30^e dynastie:* onafhankelijk
 - *31^e dynastie:* Tweede Perzische overheersing
- **Griekse aanwezigheid:** 332-30
- **Romeinse aanwezigheid:** 30v.Chr.-642n.Chr.

²⁸ Dit overzicht is gebaseerd op het werk van Clayton 1994 en Hornung 2006, die aan de hand van uitgebreide studies omtrent hiërogliefen, papyrusteksten, vergelijkingen tussen burgerlijke en astronomische kalenders en absolute dateringen zoals koolstofdatering een heldere chronologie hebben geschreven. Alle jaartallen in dit overzicht zijn v.Chr., tenzij anders vermeld. Het nummer voor de farao geeft aan dat de betreffende koning de zoveelste is uit die dynastie.

Appendix 2: Overzicht archeologen/egyptologen²⁹

- **Napoleon** is verantwoordelijk voor de eerste degelijke documentatie van de sfinx. Franse geleerden die met Napoleon meereisden tijdens zijn expeditie naar Egypte in 1798 hebben het Gizeh plateau in kaart gebracht en impressionistische weergaves gemaakt van de sfinx die tot aan zijn nek bedolven lag onder het zand.
- **Caviglia** voert in 1816 voor het eerst een opgraving op grote schaal bij de sfinx uit, en begon daarmee bij de borst van de sfinx. Hij vond de baard van de sfinx en het altaar tussen de poten van de sfinx met de steles die later in deze scriptie worden beschreven. Salt hield bij deze opgraving samen met Briggs toezicht en heeft notities en schetsen gemaakt van de opgraving die later zijn gepubliceerd door Vyse. Na zijn opgravingen in de jaren '10 en '20 van de 19^e eeuw heeft Caviglia ook voor Vyse zelf gewerkt. Laatstgenoemde zegt namelijk dat in eind Oktober 1836 het plan wordt gemaakt met Sloan en Campbell om een opgraving bij Gizeh te financieren die wordt geleid door Caviglia (Vyse 1840, vol I., 13-4). In 1837 stopt Caviglia met het leiden van de opgraving.³⁰
- **Vyse** neemt de directie van de opgraving in 1837 over. Zelf is hij veel bezig geweest met onderzoek naar de grote piramiden en andere gebouwen op het Gizeh-plateau. Op het gebied van opgraven heeft hij zelf weinig verricht, in sommige gevallen is hij zelfs destructief bezig geweest. Bij het graven zijn boorstaven in de rug van sfinx blijven steken, waarop hij deze met buskruit probeert los te krijgen en rapporteert; *“being unwilling to disfigure this venerable monument, the excavation was given up, and several feet of boring rods were left in it”* (Vyse 1840, vol I., 274-5).
- **Mariette** is in de jaren '50 van de 19^e eeuw bezig geweest bij de sfinx en treft als eerste de kubusvormige constructies aan de basis van het monument aan. Volgens Jordan zijn dit waarschijnlijk resten van altaren die in het Nieuwe Rijk zijn toegevoegd. Mariette vond namelijk ook fragmenten van een groot Osiris-standbeeld dat vermoedelijk op een van deze altaren heeft gestaan (Jordan 1998, 92). Hassan is van mening dat de conclusies van Mariette onzorgvuldig zijn, omdat hij de sfinx niet tot op het oorspronkelijke niveau heeft vrijgemaakt van zand. Hassan vermeldt dat de kubusvormige constructies aan de basis van het monument oorspronkelijk door Mariette verklaard werden als ondersteuning voor de curve van de buik van de sfinx (Hassan 1953, 15). De flanken van het beest liggen echter over de gehele lengte plat op de grond.

²⁹ Deze appendix bestaat uit een overzicht van de belangrijkste archeologen/egyptologen die (opgraving)werkzaamheden hebben verricht bij de sfinx. Voor bibliografische informatie over de betreffende personen verwijs ik naar Dawson 1995 en Helck et al. 1975-1992.

³⁰ Of dit een bewust zelfstandige keuze is of dat Caviglia gedwongen is tot het verlaten van Gizeh als opgravingleider is onduidelijk. In Vyse 1840, vol II, 152-76 staat een overzicht van briefwisselingen tussen de opdrachtgevers Vyse en Campbell, en Caviglia.

- **Maspero** voerde in 1886 een survey bij de sfinx uit en heeft volgens Regier enkele jaren daarvoor al het zand bij de sfinx verwijderd (Regier 2004, 27). Na voldoende financiering te hebben ontvangen om de eerste fase te voltooien van het vrijmaken van de sfinx begon hij met de restauratie van het monument. De muren om de sfinx, geplaatst in het Oude Rijk, werden door Maspero gerepareerd om het zand weg te houden.
- **Baraize** deed tussen 1925 en 1936 opgravingen bij de sfinx, waarbij hij ook gevallen blokken van het monument terug op de sfinx plaatste. Hij plaatste enkele grote muren om de sfinx heen ter bescherming tegen opwaaiend zand, die door Hassan in 1936 moesten worden neergehaald om verder te kunnen opgraven (Hassan 1953, 20). Baraize heeft voornamelijk het zuidelijke en oostelijke deel rond de sfinx opgegraven, maar zijn werk van 11 jaar is helaas nooit gepubliceerd. Veel verschillende fases van architectuur rond de sfinx zijn ontmanteld maar nooit fatsoenlijk gedocumenteerd (Lehner 1997, 130). Daarnaast zou hij de hoofdtooi met cement hebben verstevigd en daarmee ook spleten hebben gevuld (Jordan 1998, 98-9).
- **Hassan** heeft sedert 1936 het project van Baraize overgenomen, en heeft daarbij voornamelijk het noordelijke en oostelijke deel om de sfinx heen blootgelegd. In zijn eigen publicaties beschrijft Hassan dat het nodig was om de beschermende muren die door Baraize zijn geplaatst neer te halen, om opgravingen rondom de sfinx te kunnen verrichten (Hassan 1944, 29-30). Hierin doet hij ook een uiteenzetting van de moeite die het heeft gekost om te graven op een site waarver verschillende periodes van bewoning hebben plaatsgevonden. Zijn werk heeft een groot aandeel in deze scriptie, gezien hij een van de eersten is die grondige en duidelijke publicaties heeft gedaan betreffende opgravingen bij de sfinx. Dit zal ik nader toelichten in de inleiding.
- **Lehner** werkt sinds 1979 aan de sfinx en begon daarmee met een nieuw project om de sfinx zo volledig mogelijk in kaart te brengen. Hij heeft dit hybride wezen grondig bestudeerd en heeft zich daarbij voornamelijk gericht op de conservering en reconstructie van de sfinx. Hij is niet zozeer bezig met opgravingen, maar doet uitgebreide surveys bij de sfinx, maakt fotogrammetrische kaarten, 3d-reconstructies, etc. Tot op heden is Lehner hier nog mee bezig, en levert heldere publicaties betreffende zijn onderzoek (Lehner 1992; Lehner 1992b).